

EMEVÎ DÖNEMİ HARİCÎ İSYANLARI*

‘Abd al-Ameer ‘Abd Dixon

Çev. Hüseyin DOĞAN**

Öz

Emevî devleti, bir Arap devletidir. Muâviye b. Ebi Süfyan’ın devleti tesis etmesiyle birlikte, bu özellik kendini toplumda hissettirmiş hatta ilerleyen yıllarda çok daha belirgin bir şekilde katı bir milliyetçilik olarak uygulanmıştır. Bu dönemde müslüman olsalar dahi Arap olmayan unsurlara farklı muamelede bulunulmuştur. Bu durum, Arap olmayanların devlete ve Araplara bakış tarzını önemli ölçüde etkilemiş ve devlet aleyhtarı ya da Emeviler aleyhine düzenlenen her harekette kendini göstermiştir. Zira Emevî devletin çöküşünde de, mevâlî dediğimiz bu Arap olmayan unsurlar büyük bir rol üstlenmişlerdir. Emeviler döneminde özellikle de İslâm’ın temel anlayış ve ilkelerinden uzaklaşdığı kanaati, bu dönemdeki bütün muhalif grupların toplumda sürekli gündemde ve canlı tuttukları bir sorun olmuştur. Bu nedenle de, devlet içinde farklı inanç ve etnik yapıdaki gruplarca isyanlar baş göstermiştir. Bu grupların başında ise, Hâriciler gelmektedir.

Anahtar kelimeler: Emeviler, Hâriciler, Halife, Mevali, İsyân.

Abstract

The Kharijite Opposition during the Umayyad

The Umayyads state an Arab state. Mu’awiya b. Abi Sufyan along with penetrating state property, the property itself is a much more prominent in society in later years to be perceived even applied as a rigid nationalism. During this period, even if they are non-Arab Muslim elements made of different treatment. This way of looking at the non-Arab and Arabs have significantly affected the state and against the Umayyads or the organized anti-government movement has shown itself. Because the collapse of the Umayyads state in non-Arab Muslim undertook a big role in what we call the non-Arab elements. Getting away from the basic understanding of the principles of Islam, especially in the period of the Umayyads and the conviction that, in this period, and live all the opposition groups were kept constantly on the agenda has been a problem in society. For this reason, the state of the structure of different faiths and ethnic groups arose in the riots. This is one of the groups are Kharijites. **Keywords:** Umayyads, Kharijites, Caliph, Mawali, Revolt

* Bu makale, ‘Abd al-Ameer ‘Abd Dixon’un, “*The Umayyad Caliphate (65-86/684-705)*” adlı eserinin, “*Chapter VI: The Kharijite Opposition*” bölümünün İngilizce’den Türkçe’ye çevirisidir. Bu eser, 1971’te Londra’da neşredilmiştir. Çevirisi yapılan sayfalar: 169-198.

** Yrd. Doç. Dr. (Kars) Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (huseyindogan555@hotmail.com).

En ciddi Haricî ayaklanmaları, Emevî halifeliği sırasında gerçekleşmiş olup bu ayaklanmalardan dolayı birçok yönden tehdit alan 'Abdülmelik b. Mervân'ın yönetimi (hilâfet) sırasında olmuştur. Yemâme'de kontrol alanı olarak Yemâme'nin yanı sıra Hadramut, Yemen, Bahreyn, Taif ve Umman'nın bazı yerleri olan Nejdât veya Nâjîya¹ bölgeleri de vardı. Basra, doğrudan ve sürekli olarak Ahvâz, Fars, Isbahân ve Kirmân'ı kontrol altında tutan tehlikeli Ezârikalar² tarafından tehdit edilmekteydi. Musul ve Cizre bölgesinde Sufriyeler³ bulunmaktaydı. Son olarak, her ne kadar halifeye karşı silahlanmamış olsalar da o dönemde ayırt edici şekilde rol oynayan İbâdiyye⁴ adında, Basra'da bir başka Haricî gurubu da bulunmakta idi.

Hâriciler eşitlik ve seçime dayalı bir halifeliği benimsemeleri sebebiyle, Emevîler'i tahtı zorla ele geçirenler olarak görmekteydiler. 64-73/683-692 yıllarında, Irak'ta katı Haccâc politikaları ile siyasi karmaşa Haricîler'in merkezi yönetime karşı çıkmalarını (isyan) destekleyen sebepler arasındaydı.

Bu çalışmanın amacı Haricîler'in kökenleri, doktrinleri veya itikâdî (inançsal) farklılıklarını incelemek olmayıp daha ziyade, 'Abdülmelik b. Mervân dönemindeki Haricî ayaklanmalarının siyasi yönünü ve bu ayaklanmaların nasıl bastırıldığını ele alıp incelemektir.

¹ Bunlar, Najde b. 'Âmir el-Hanefî'nin taraftarlarıdır. E.I.¹, (Hâriciler) Welhausen, *Die Religios Politischen Opposition Parteien im Alten Islam*, p. 29; Watt, *Islam and the Integration of Society*, p. 100, London, 1966.

² Bunlar, Nâfi b. el-Azrâk'tan ismini alan bir haricî mezhebidir. el-Ezrâk, bütün düşmanlarının karıları ve çocukları ile birlikte öldürülmesi gerektiği doktrinini savunurdu. E.I.², (Azârika); Watt, *Islam and the Integration of Society*, pp. 99-100; Idem, *Islamic Political Thought*, pp.55-6, *Islamic Surveys*, 6, Edinburg, 1968.

³ Shabîb b. Yazîd b. Nu'aim al-Shaibânî'den sonra gelen Sâlih b. Mussarih'in taraftarlarıdır. E.I.¹, (Shabîb b. Yazîd b. Nu'aim al-Shaibânî); Watt, *Khârijite Thought in the Umayyad Period (Emevîler Dönemi Hâricî Düşüncesi)*, p. 222 DI, XXXBI, 1961.

⁴ Adını kurucusu 'Abdullâh b. İbâd el-Murri el-Temîmî'den alan önemli bir Hâricî grubudur. E.I.², (al-İbâdiyya).

65/684 yılında, Ebûbekir ve özellikle Benî Hanîfe'den yana Yemâme Hâriciler'i liderleri olarak Ebû Tâlut es-Sâlim'i seçtiler. Aslında bu seçim, daha çok şartlı bir seçimdi. Zira bu kişilerden daha iyi biri⁵ olması durumunda hem Ebû Tâlut hem de Hâriciler bu yeni kişiye bağlılıklarını ilan edeceklerdi. Ebû Tâlut, taraftarlarıyla birlikte daha sonra Benî Hanîfe'ye ait olan; ancak kendi adına araziye işlemeye 4000 köle gönderen Muaviye tarafından daha önceden el konulmuş el-Hadârim'i aldı. Ebû Tâlut bölgeyi ele geçirdiğinde, taraftarları arasında köleleri paylaştırdı. Tam o sırada, Hâriciler'den biri olan Necde b. 'Âmir el-Hanefî, Basra'dan gelip Mekte'de İbn el-Zübeyr'e gelen kervanın yolunu kesti ve ganimeti dağıtıldığı yer olan el-Hadârim'de Ebû Tâlût'a teslim etti. Necde de, Hâriciler'den araziye işlemek için köleleri kullanmaya devam etmelerini tavsiye etti. Bütün bu olanlar öyle bir farklılık yaptı ki, Ebû Tâlut gitti ve yerine lider olarak Necde lider seçildi ve hareket ondan sonra onun adını aldı. Necde bu sıralarda (66/685) sadece 30 yaşındaydı⁶. Yemâme⁷ üzerinde oldukça güçlü bir nüfuzu vardı ve muhtemelen Hâricî halifesi olarak seçilmesini geciktiren onun acemi dönemde oluşuydu.

Necde liderliği alır almaz, Benû Ka'b b. Râbi'a ile mücadele ettiği el-Bahreyn'e gidip "Zul Mecaz" isimindeki savaş alanında ciddi bir mücadele verdiler⁸. 67/686 yılında Necde, Hâriciler'in düşmanı olan 'Abdülkâ'is'in aşiretlerini nüfuzu altına almak için el-Bahreyn üzerine yürüdü. el-'Azd'in yardımıyla, Necde 'Abdülkâ'is grubundan birçok kişiyi öldürüp bir süreliğine kaldığı el-Katifte⁹ çok sayıda esir aldı.

⁵ Ensâb, XI, p. 126; Kâmil, IV, p. 165; Nuwairî, XIX, fol. 46; 'Ibar, III, p. 313.

⁶ Ensâb, XI, pp. 127-8; Mu'jam, II, P. 450 ff.; Kâmil, IV, p. 166; Nuwairî, XIX, fol. 45.

⁷ Tab., II, pp. 401-2 (Citing Ebû Miknaf); Makâlât, I, pp. 89-90; Bagh., p. 66; Brunnow, Die Charidschiten unter den Ersten Umayyaden, Leiden, 1884, (English Translation), p. 14.

⁸ Ensâb, XI, pp. 127-8; Kâmil, IV, p. 166; Nuwairî, XIX, fol. 47; 'Ibar, III, p. 313.

⁹ Ensâb, XI, pp. 130-1; Makâlât, I, p. 89-90; Kâmil, IV, p. 166; Nuwairî, XIX, fol. 47; 'Ibar, III, p. 314.

Arabiya bölgesinde Necde'nin artan gücü İbn el-Zübeyr'in hâkimiyetini tehdit etmekteydi. Sonuç olarak, babasının yerine Basra valiliği yapan Hamza b. 'Abdullah b. el-Zübeyr, Necde'nin burada etkisini kontrol etmek istedi. 'Abdullah b. Umayr el-Lait, 14.000 kişilik bir orduyu Necde'nin üzerine gönderdi ancak bu ordu aradığını bulamadı ve bu durum savaşa neden oldu (67/686).¹⁰ Zaferin ardından Necde, Atiye b. el-Esved el-Hanefî'yi, 'Abbâd b. 'Abdullah b. el-Culanda ve iki oğlu Sa'id ile Süleymân'ın¹¹ kontrol ettiği Umman'a gönderdi. Atiye, Umman'ı aldı ve iki ay kaldıktan sonra burayı yardımcısı Ebu'l-Kâsım'ın kontrolüne bıraktı. Ancak, Ebu'l-Kâsım öldürüldü ve Ummanlılar tarafından desteklenen Sa'id ve Süleymân ülkenin¹² kontrolünü yeniden ele geçirdi. Bu sırada, Atiye b. el-Esved, Necde'den ayrıldı; muhtemelen kişisel kıskançlığından dolayı Umman'a¹³ geri döndü. Ülkeyi ele geçiremediği için, kendi namını sürdürdüğü (al-Darahim al-Atiya)¹⁴ ve yeterince kazanç sağladığı Kirman'a gitti. Ancak, bu kazanç çok uzun sürmedi, zira el-Muhallab'ın ordusu tarafından mağlup edildi. Bu yüzden, önce Sistân'a sonra da Kindabil'de¹⁵ öldürüldüğü Sind'e gitti.

Bu sırada (68/687) Necde, Bahreyn'in kuzey bölgesini hâkimiyeti altına aldı ve Kadima'da Benû Temîm'i vergiye bağladı. Sonra insanların bağlılığını dile getirdiği ve bunlardan *sadaka* (vergi) aldığı yer

¹⁰ Ensâb, XI, p. 133; Ya'kubî, II, p. 325; Tab., p. 752; Kâmil, IV, p. 166-167; Nuwairî, XIX, fols. 47-48; 'Ibar, III, p. 314. On the chronology of this event, see Wellhausen, Die Religions Oppositionsparteien im alten Islam, p. 30. n. 2.

¹¹ See Chapter V, p. 149 ff.

¹² Ensâb, XI, p. 134; Kâmil, IV, pp. 167; Nuwairî, XIX, fol. 48; 'Ibar, III, p. 314.

¹³ Balazuri'ye göre, her ikisi arasında ki uyumsuzluğun nedenleri Nejde'nin "Ata"yı adil bir şekilde dağıtmaması ve 'Abdülmelik b. Mervân ile yazışma yapmış olmasıdır. Ensâb, XI, p. 142.

¹⁴ Ensâb, XI, p. 142; Kâmil, IV, p. 167; Nuwairî, XIX, fol. 48; Miles, Some New Light on the History of Kirmân, p. 90, WOI, 1959.

¹⁵ Ensâb, XI, p. 135; Bag., p. 67; Kâmil, IV, p. 167; Nuwairî, XIX, fol. 48; 'Ibar, III, p. 314. Ancak Eş'arî'nin kaynaklarına güvenen Profesör Montgomery Watt, bu anlaşmazlığın 'Atiyye b. el-Esved ile Ebû Fudâ'ik arasında olduğunu söylemektedir. Makâlât, I, p. 92; Khârijite Thought in the Umayyad Period, p. 219, DI, XXXVI, 1961.

olan Sana'ya geldi. Necde Ebû Fudâ'ik'i Hadramut'a insanları *sadaka* (vergi)ya¹⁶ bağlamaya gönderdi.

Tüm bu başarılı girişim ve mücadeleler sonucunda, Arabiya'da Necde'nin etkisi İbn el-Zübeyr'in¹⁷ etkisinden daha büyük oldu. Bu sıralarda 'Abdülmelik içinde birçok problemle karşı karşıya kaldığı için, Necde'ye karşı bir ordu çıkaramadı. Onun yerine, Necde'ye mektup yazıp Yemâme'nin valisi olduğunu, kendisine bağlılık¹⁸ göstermesi şartıyla el koyduğu bütün ganimeti, akıttığı bütün kanın hesabını sormayacağını söyledi. Necde bu teklifi şiddetle reddetti. 'Abdülmelik'in bu yazışmadan iki amacı vardı. İlk olarak, Necde'yi kendi tarafına çekmeyi bekledi veya onu bir süreliğine sakin tutmak istedi. Bu düşüncenin başarısız olması durumunda ise, Necde ve halefleri arasında karmaşa çıkartmayı amaçladı. Gördüğümüz gibi 'Abdülmelik bu son düşüncesini gerçekleştirip Necde'nin ortadan kaldırılıp nihayetinde öldürülmesine¹⁹ neden oldu.

Ancak, bu yılın hac döneminde (68/687), Necde ve yaklaşık 680 adamı, İbn el-Zübeyr ve 'Abdülmelik'den²⁰ bağımsız bir şekilde hac görevlerini yerine getirmek üzere Mekke'ye gittiler. İbn el-Zübeyr, izin konusunda sorun çıkarmaya cesaret edemediği için zayıf durumu ortaya çıktı. Bu durum aynı zamanda Necde'nin hem halife ve hem de rakibi İbn el-Zübeyr'e denk biri olduğunu kanıtladı. Necde, hacdan sonra Medine'ye geçmeyi düşünüyordu ancak dini huzursuzluklar sebebiyle bu plandan vazgeçti ve onun yerine Taife²¹ doğru gitti. Taife yaklaşırken, Emir b. 'Urva Mes'ûd et-Takafî, Necde ile

¹⁶ Ensâb, XI, pp. 136-137; (citing Medâ'ini); Kâmil, IV, pp. 167-168; Nuwairî, XIX, fol. 48; 'Ibar, III, p. 314.

¹⁷ Wellhausen, *The Arab Kingdom and its Fall*, p. 200.

¹⁸ Ensâb, XI, p. 314; Makâlât, I, p. 92; Milal, p. 215; Kâmil, IV, p. 169; 'Ibar, III, p. 315.

¹⁹ See p. 174.

²⁰ Halife b. Hayyât, *Tarîk*, I, p. 333; Ensâb, XI, p. 137; Tab., II, pp.782-783; (citing Wâkidi); Kâmil, IV, pp. 168, 244-245; Nuwairî, XIX, fols. 48, 67; Bidâye, VIII, pp. 294-295; 'Ibar, III, p. 314.

²¹ Nejde'nin kendilerine doğru geldiğini duyan bütün Medinelilerin, onunla savaşmak üzere hazırlandıkları söylenir. Hatta çok dindar ve siyaseten en pasif bir kişilik olan 'Abdullâh b. 'Umar b. al-Hattâb dahi onunla savaşmak istemiştir. Ensâb, XI, p. 137; Kâmil, IV, pp. 188; Nuwairî, XIX, fol. 48.

karşı karşıya geldi; ancak kendi ve Taif halkı adına bağlılığını ilan etti böylece Necde şehre girmek zorunda kalmadı. Daha sonra Necde, Tabala'ya oradan da Bahreyn'e doğru ilerledi. Bahreyn'den ayrılmadan önce yetkilileri atadı: el-Hurukal Hanefî Taif; Tabala ise el-Surat'ın valisi oldu. Sadal, Necran'daki Benû Hilal'den vergi almak üzere görevlendirildi. Bahreyn'den, Necde Mekke ve Medine için Mira (yiyecek yardımları)'nın kesilmesini emretti. Bu, İbnü'l-Zübeyr'in otoritesinin kendi şehrinde yıkılması için bir başka yoldu. 'Abdullah b. 'Abbâs gibi dindar kişilerden gelen ve Necde'nin dini duygularına hitap eden sürekli talep ve istekler sebebiyle Mira²² yeniden verilmeye başlandı.

Necde'nin bu görünen başarısı aslında onun kuyusunu kazmaktaydı ve ne zaman ki, gücünün doruğuna ulaştı o zaman hızla düşmeye başladı. Zira adamları arasında huzursuzluklar arttı ve önce onun tahttan indirilmesine daha sonra da 72/691 yılında katledilmesine neden oldu. Bu huzursuzluk Hâriciler'in ebedi problemlerinden kaynaklanmaktaydı. Bu çatışma, Kur'an'ın birebir yorumuna ve Peygamber'in sünnetine bağlılık gösterilmesini isteyenler ile İslâm'ın akıl ve maneviyata dayalı olarak değişim geçirmiş halinin benimsenmesini isteyenler arasındaydı²³. Necde, bu gurupların ilki tarafında devrilmişti. Kaynaklar bu huzursuzluğun sebepleri olarak Necde'nin 'Abdülmelik b. Mervân ile yazışması ve 'Osmân b. Affân'nın savaşların birisinde²⁴ yakalanan kızını İbn Mervân'a vermesini göstermektedir. Ayrıca takkiye sebebiyle sadece onu destekleyen taraftarlarını öldürmeyi reddetmesi, orduları²⁵ arasında Fâi'in adil dağıtılmaması, şarap²⁶ içtiği için önemli adamlarından birini

²² Ensâb, IV, pp. 139-140; Kâmil, IV, pp. 168-169; Nuwairî, XIX, fol. 49; 'Ibar, III, p. 315.

²³ Salem, Political Theory and Institutions of the Khawârij, p. 22 (The John Hopkins University Studies in Historical and Political Science, Series LXXIV, No: II, 1956).

²⁴ Mugtâlin, p. 179; Ensâb, XI, pp. 137-138, 143; Ya'kübî, II, p. 325; Makâlât, I, p. 92; Milel, p. 215; Kâmil, IV, pp. 168-169; 'Ibar, III, p. 315.

²⁵ Ensâb, XI, p. 142; Makâlât, I, p. 91; Kâmil, IV, pp. 169; Nuwairî, XIX, fol. 49; 'Ibar, III, p. 315.

²⁶ Ensâb, XI, p. 143; Makâlât, I, p. 91; Kâmil, IV, pp. 169; 'Ibar, III, p. 315.

cezalandırmaması ve nihayetinde Mus'ab b. el-Zübeyr'den kaçıp Yemâme'de²⁷ ona sığındıklarında hem Melik b. Mismâ hem de Ubeydullâh b. Ziyâd b. Zeyben'e 10.000'er dirhem vermesini göstermektedirler.

Necde tahtından indirildikten sonra adamları onun yerine Tâbit el-Tammâr adında bir mevaliyi seçtiler. Çok sürmeden kabiledekilerin duygularının Hâricî dogmasından daha güçlü olduğunu; bu yüzden bir mevladan ziyade bir Arab'ı takip etmeleri gerektiğini fark ettiler. Ancak, Tâbit'e onlar için yeni bir halife seçmek üzere görev verdiler ve o da Benû Kays b. Talaba'dan²⁸ Ebû Fudâ'ik 'Abdullah b. Tavr'ı seçti.

Bu arada, Ebû Fudâ'ik'ten sonra Necde, Hicar'da köylerin birinde saklandı. Bu saklandığı yer bulunduğu kuzenleri ile birlikte Benû Temim'e sığındı. Necde bu sırada kaçıp Şam'da²⁹ 'Abdülme-lik'e katılmayı planlıyordu; ancak bu durumdan yararlanamadan öldürüldü (72/691)³⁰. Ölümünden sonra intikamı alındı. Mül'im b. Cebîr el-Hanefî adında bir taraftarı Ebû Fudâ'ik'i bıçakla öldürmeye çalıştı; ancak Ebû Fudâ'ik sadece yaralandı katil ise öldürüldü³¹. Bu sebepten dolayı Ebû Fudâ'ik Benû Hanife'nin hakim olduğu Yemâme'yi terk edip karargahını kurduğu el-Bahreyn'e gitti.

Problemlerine rağmen³² Basra Valisi Mus'ab b. el-Zübeyr kardeşi adına Yemâme Hâricîlerinin yaptıklarına bir son vermeye çalıştı.

²⁷ Mugtâlin, p. 179; Ensâb, XI, p. 143; Ya'kûbi, II, p. 325; Makâlât, I, pp. 91-92.

²⁸ Mugtâlin, p. 179; Ensâb, XI, p. 143; Ya'kûbi, II, pp. 325-326; Makâlât, I, p. 92; Kâmil, IV, p. 169; Nuwairî, XIX, fol. 49; 'Ibar, III, p. 315. Ancak Bagdâdî ve İbn Abî'l-Hadîd'e göre görevinden alındıktan sonra, Tâbit et-Tammâr'ın dışında Ebû Fudâ'ik'i seçen Necde idi. Bagh, p. 69; Sharh, IV, p. 134.

²⁹ This reflects the early correspondence between the two (Bu, ikisi arasındaki erken yazışmayı yansıtmaktadır). See p. 171-172.

³⁰ Halife b. Hayyât, Tarîk, I, p. 338. (The year given here is 70); Ansâb, XI, pp. 144-145; Tab., II, p. 829; Makâlât, I, p. 92; Bagh., p. 69; Milel, p. 215; Kâmil, IV, pp. 169-170; Sharh, IV, p. 134; Nuwairî, XIX, fols. 49-50; 'Ibar, III, p. 315.

³¹ Ensâb, XI, p. 147; Idem, fol. 40a (citing Medâ'ini); Kâmil, IV, p. 170; Nuwairî, XIX, fol. 50.

³² O, o dönemde hem Ezârîka hem de 'Abdûlmelik tarafından tehdit edilmiştir. (He was by this time threatened by both the Azârîqa and 'Abd al-Mâlik).

Necde'nin ölümü ve Ebû Fudâ'ik'in liderliğine sebep olan son anlaşmazlıklar ona cesaret vermiş olmalı. Hâricîlerin üzerine Muhammed b. 'Abdurrahmân b. el-İskâf'ın komutasında Basra ordusunu gönderdi. Ancak bu girişim tam bir fiyaskoya dönüştü³³. Balâzurî'ye³⁴ göre, Basra'dan Bahreyn'e giden ordularla birlikte Ziyâd b. el-Kureys'in komutasında bir başka ordu Ebû Fudâ'ik'in üzerine yürüdü. Ancak Ziyâd ordusunun büyük bir bölümü ile birlikte öldürüldü. Böylece Yemâme Hâricîlerini bozguna uğratmak için Zübeyrîler'in yaptığı girişimlerin tamamı başarısızlıkla sonuçlandı. Mus'ab artık Ebû Fudâ'ik ve taraftarları ile mücadele edecek vakti olmadı; zira 'Abdülmelik³⁵ ile girdiği savaşta 72/691 yılında öldürüldü.

Basra'nın yeni valisi Hâlid b. 'Abdullah b. Asîd, Ebû Fudâ'ik'in üzerine kardeşi Umeyye komutasında 72/692 yılında bir ordu gönderdi. Ancak Umeyye ve on iki bin adamı pusuya düşürüldü ve kaçırıldı³⁶. Öyle utanç verici bir mücadeleydi ki Umeyye halkından saklanmak zorunda kaldı; hâlbuki kardeşi Hâlid halifeye yazı yazıp saldırının haklılığını açıklamaya çalıştı ve Basralılar'ın savaş meydanında kaçamak savaşmalarını kınadı. Hâlid, halifeyi durumun ciddiyeti konusunda bilgilendirdi; zira Basra hem Ebû Fudâ'ik'in hem de Ezârika tarafından tehdit altındaydı. Bu sırada, Hâlid'in bir diğer kardeşi 'Abdülazîz, Ezârika tarafından yenilgiye uğradığını hatırlatmada yarar var. Dini görüşleri farklı olmasına rağmen, hem Ezârika hemde Necedât iki cephe³⁷ savaşmak üzere devletin ordularını zorlamak için işbirliği içindeydiler.

³³ Halife b. Hayyât, *Tarik*, I, p. 339; (the year 71 is given here); *Ensâb*, fol. 40a (citing *Madâ'ini*).

³⁴ *Ensâb*, fol. 40a.

³⁵ See Chapter IV, p. 133.

³⁶ Farazdak, *Divân*, p. 221; 'Uyûn, p. 208; *Ensâb*, fols. 39a-39b (citing Vahab b. Cerîr), 40a-40b (citing *Meda'ini*); *Ya'kûbî*, II, p. 325; *Tab.*, II, pp.829, 861; *'Iqd*, I, p. 168; *Mu'jam*, IV, P. 493; *Kâmil*, IV, p. 281; *Mir'âl*, VI, fol. 3a; *Dhahabî*, III, p. 111; *Bidâya*, VIII, p. 348 (quoting *Tabarî*); *Tbar*, III, p. 322; *Khizâna*, IV, p. 40 (quoting *Nuwairî*).

³⁷ Wellhausen, *Die Religios Politischen Oppositionsparteien in alten Islam*, p. 38; *Qalamâwî*, *Adab al-Khawârij fil 'Asr al-Umawî*, p. 36; Cairo, 1945.

Bu korkunç durum nedeniyle, halife Ebû Fudâ'ik'in üzerine komutasını 'Umar b. 'Abdullah b. Ma'mer'e verdiği bir ordu göndermeye karar verdi. Ma'mer bu görevi bir şartla kabul etti: Kufe Valisi kardeşi Bişr b. Mervân ne de Basra Valisi Hâlid b. 'Abdullah orduya müdahale etmeyecekti. Zira halifeden böyle bir görev doğrudan geldiği için böyle bir müdahalenin olabileceğinden kendisi ziyadesiyle emindi. Dahası, Hâlid'in durumunda kardeşinin şöhretini³⁸ korumak için böyle girişimin başarısızlıkla sonuçlanması onu memnun edecekti.

'Umar, Suriye ordularıyla birlikte yaklaşık 8000 kişiyi istihdam ettiği yer olan Kufe'ye gitmek üzere Şam'dan ayrıldı. Bu kişileri Muhammed b. Mûsâ b. Talha'nın emrine verdi ve daha sonra Basra'ya gitmelerini emretti. 'Umar birkaç gün Kufe'de kaldı ve daha sonra orduya katıldı. Basra'da kuzeni Mûsâ b. 'Ubeydullah b. Ma'mer'in emrine verilmek üzere 10.000 asker daha aldı. Bu sayıca üstün orduyla 'Umar el-Bahreyn³⁹'de Ebû Fudâ'ik'in üzerine yürüdü.

Hemen bütün diğer Harici liderleri gibi Ebû Fudâ'ik'e Hâricilik⁴⁰ iddiasında bulunmayan çok sayıda Arap bedeviler katıldı. Dini fanatikliğin yanı sıra bedevilerin katılımı Hâricî hareketine fark edilebilir derecede derin kabile ve dini coşkunluk özelliği vermektedir. 'Umar b. 'Ubeydullah b. Ma'mer sayısı 21.000'i bulduğu söylenen ordusuyla birlikte Ebû Fudâ'ik ve taraftarlarını Bahreyn'de el-Mushshakar'da karşıladılar. Beş gün süren savaşta, Ebû Fudâ'ik'in ordusu ilk olarak şanslıydı. Ancak 'Umar'ın cesareti ve becerisiyle, durum tersine döndü ve Ebû Fudâ'ik öldürülüp kellesi halifeye⁴¹ gönderildi. Taraftarları sürüldü ve onlar arasında Mavâililer öldürül-

³⁸ Ensâb, fols. 40b-41a (citing Medâ'inî).

³⁹ Hadhif, p. 78; Ensâb, fol. 39b (citing el-Haytam and Vahab b. Cerîr), 41a-41b (citing Medâ'inî); Tab., II, p. 852; Kâmil, IV, p. 294; Mir'âl, VI, fol. 3b; Dhahabî, III, pp. 115-116; 'Ibar, III, p. 322; Khizâna, IV, p. 40 (quoting Nuwairî).

⁴⁰ Ensâb, fol. 41b.

⁴¹ Hadhif, p. 78; Ensâb, fols. 39a (citing el-Haytham and Vahab b. Cerîr), 41b-43a (citing el-Medâ'inî); Ya'kûbî, II, p. 326; Tab., II, pp. 852-853; Bagh., p. 70; Milal, p. 216; Kâmil, IV, pp. 294-295; Mir'âl, VI, fol. 3b; Dhahabî, III, pp. 115-116; 'Ibar, III, p. 322; Khizâna, IV, pp. 40-41 (quoting Nuwairî).

dü; hâlbuki Araplar serbest bırakılmışlardı. Bu yüzden, Nejedat bir daha gün yüzü göremeyecek şekilde Arabya'da mağlup edilmiş oldu.

'Abdülmelik 72/691 yılında Maskin savaşında Mus'ab b. el-Zübeyr'in ölümünden sonra yeniden Irak'ın kontrolünü ele geçirdiğinde, Ezârika'ya karşı acil önlem alınması gerektiğini biliyordu. Bu sırada Ezârika Huzistân, Kirmân ve Fars'ı elinde tutup Basra ve civar bölgelere direk tehdit oluşturmaktaydı. Mus'ab'ın bunlara karşı gönderdiği el-Muhallab, gözle görülür bir galibiyet elde edememesine rağmen onları Basra'dan uzaklaştırmayı başarabilmişti. 'Abdülmelik'in emrinde olan el-Muhallab, Ezârika'ya karşı mücadele etmesi böylece karara bağlandı. Fakat yinede durum değişmedi. Zira 'Abdülmelik'in yeni Basra Valisi Hâlid b. 'Abdullah b. Asîd kişisel kıskançlık sebebiyle, halifenin emirlerini dinlemeden Ezârika'ya karşı bizzat kendisinin savaşmasına karar verdi. Diğer yandan, ne dostlarının ne de böyle bir şeye girişmesini istemeyen Basra halkının tavsiyelerine kulak asmadı. Hâlid ordusu ile birlikte el-Muhallab el-Ahvâz'da Ezârika'yı karşıladı. Bu sırada, halifenin emrini dinleyen Kufe Valisi Bişr b. Mervân 'Abdurrahmân b. Muhallab b. el-Aşât komutasındaki Kufe orduları ile Ezârika'ya karşı savaşan orduya destek verdi. el-Muhallab'ın tedbiri ve önerisi sayesinde Hâlid 40 günlük mücadeleden sonra Ezârika'yı Kirmân'a⁴² geri püskürttü.

Bu sınırlı başarıdan sonra, Hâlid kardeşi 'Abdülaziz'i Ezârika'ya karşı savaşmak üzerine yerine bırakırken el-Muhallab, el-Ahvâz⁴³ valisi olarak atandı. Kirmân'da beş ay kaldıktan sonra Katri ve taraftarları Fars'a geri döndü. Sonuç olarak, 30.000 Basralı ile birlik-

⁴² Ensâb, fols. 31a-31b (citing Madâ'ini); Mubarrad III, pp. 347-353; Tab., II, pp. 824-827 (citing Ebû Miknâf); Küfî, II, fols. 60b-61b; Gurar, fols. 10-11; Kâmil, IV, pp. 280-281; Mir'ât, VI, fol. 3a; Sharh, IV, pp. 171-173; 'Ibar, III, p. 321.

⁴³ Ebû Miknâf'a göre, Hâlid başarı elde ettikten sonra Ezârikalılar'ı takip etmek üzere atlı birlikleri ile birlikte Dâvûd b. Kahzâm'ı gönderdi. Bu durumdan haberdar olan Halife Bişr b. Mervân, Dâvûd'un atlı birliklerine destek vermek/olmak üzere Kufe ordusunu göndermesini emretti. Bişr b. Mervân, bu yüzden 4000 Kûfeliyle birlikte 'Attâb b. Varqâ el-Riyâhî'yi gönderdi. Hem Dâvûd hem de 'Attâb, Ezârikalılar'ı geri püskürtmeye çalıştı ancak bundan bir başarı elde edemedi. Tab., II, pp. 827-828; Kâmil, IV, p. 281; Mir'ât, VI, fol. 3a.

te 'Abdülazîz, Darabjir'de bir savaşta onlarla karşı karşıya geldi. İleri görüşlülüğünün askeri açıdan az ve yetersiz tecrübesinden dolayı 'Abdülazîz tam bir bozguna uğradı ve ordusu darmadağın oldu⁴⁴. Hâricî tehdidini engelleyememesi Hâlid'in valiliğine mal oldu; çok sürmeden görevinden alındı ve Basra, Kufe'de⁴⁵ ki Bişr b. Mervân yönetimine eklendi.

Bu konularla ilgili iki rivayet söz konusudur. Biri el-Mubarrad tarafından aktarılan ve hem İbn Atâm hem de İbn Abîl Hadîd'in üzerinde anlaşmaya vardığı el-Medâ'in'in rivayeti. Diğer ise, İbn el-Cevzî ve İbn Haldûn tarafından aktarılan detaylı bir rivayet olan Taberîli Ebû Miknâf'ın rivayetidir. Gurâr el-Siyer'in yazarının anlatısı İbn Atâm'ın anlatısına oldukça benzer. Ebû Miknâf ve Madâ'ini'nin rivayetleri arasında bir temel farklılık var. el-Medâ'ini'nin aksine Hâlid'in savaşının 'Abdülazîz'den sonra olduğunu söyler. Ancak el-Madâ'ini'nin, uzmanlık alanı Kufe ve onun siyasi işleri ile ilgili olan Ebû Miknâf'a göre Basra ve Doğu vilayetlerinin işleri ile ilgili olduğu gerçeğinden yola çıkarsak, bu konuyla ilgili olarak el-Madâ'ini'nin rivayetini tercih etme eğilimi gösteririz. Dahası el-Madâ'ini'nin anlatısını Vahâb b. Cerîr⁴⁶ kendi anlatısıyla doğrulamakta ve onunla hem fikir olduğunu beyan etmektedir.

Hâlid görevinden alınmasına rağmen, Halife Ezârîka ile savaşmak üzere el-Muhallab'ı yeniden atadı ve Basra'dan ordu almak üzere tam yetki verdi. Halifenin emirleri üzerine, Irak Valisi Bişr b. Mervân, el-Muhallab'a destek olmak üzere 'Abdurrahmân b. Miknâf komutasında bir Kufe ordusu gönderdi. Ancak, direk olarak halife tarafından göreve getirilen el-Muhallab⁴⁷ Bişr'den bağımsızdı. Bunu fark eden Bişr, onun yerini almaya çalıştı ve İbn Miknâf'a gidip el-

⁴⁴ Ibn Qais al-Ruqayyât, Divân, p. 190; Ansâb, fols. 32b-33b (citing Ebû Miknâf); Mubarra, III, pp. 353-355; Tab., II, pp. 822-826 (citing Ebû Miknâf); Kûfî, II, fols. 62a-63b; Gurar, fol. II; Mu'jâm, II, p. 66; Kâmil, IV, p. 279-280; Mir'ât, VI, fol. 21; Sharh, IV, pp. 173-176; 'Ibar, III, p. 320.

⁴⁵ See Chapter III, p. 114.

⁴⁶ Ensâb, IV, ii, pp. 158-159.

⁴⁷ Ensâb, fol 34a; Mubarrad, III, pp. 362-363; Tab., II, p. 855 (citing Abû Miknâf); Kûfî, II, fols. 65a-67a; Gurar, fol. 12; Kâmil, IV, p. 297; Mir'ât, VI, fol. 8b; Sharh, IV, p. 178-176; Dhahabî, III, pp. 116-117 (quoting Tabarî); Bidâya, IX, p. 3; 'Ibar, III, p. 322.

Muhallab'ın emirlerine itaat etmemesini istedi. el-Muhallab'ın bizzat kendisinin olduğu gibi bir azdit olup toy ve tecrübesiz Bişr'den daha akıllı olan İbn Miknâf, valinin⁴⁸ kişisel çıkarından ziyade halkının ve ülkesinin çıkarını hesaba katıyordu. Bu yüzden, her ne kadar kabul ettiğini gösterse de Bişr'in emirlerini kulak ardı ediyordu. Basra ve Kufe orduları ile el-Muhallab Ezârika'yı geri püskürtmeyi başardı ve on gün kaldığı Ram Hurmûz'u ele geçirdi.

Bu sırada Bişr b. Mervân, Basra'da öldü. Onun ölüm haberi karmaşık durumda olan Basra ve Kufe ordularının kamplarından ayrılma sebebi oldu. Şehirleri⁴⁹ yağmalayarak kendi yurtlarına geri döndüler. Çok az sayıda Azdit'li ile birlikte kalan el-Muhallab savunmaya geçmek zorunda kaldı. Ezârikalar arasında çıkan uyuşmazlıklar sayesinde, el-Muhallab her hangi bir saldırıya uğramadı⁵⁰. Ancak durum ciddiyetini korudu ve disiplinden çıkmış Irak orduları içinde yeniden dirliği sağlayan ve Ezârikalara karşı mücadelesinde el-Muhallab'ı destekleyecek enerjik ve ihtiyatlı birine ihtiyaç vardı. Daha öncede gördüğümüz gibi 'Abdülmelik böyle birini el-Haccâc'da buldu ve onu Irak'ın yönetimine atadı (75/694)⁵¹.

Irak'ta vali olarak el-Haccâc'ın mevcudiyeti genel olarak Hâricilere, özel olarak da Ezârikalara karşı mücadelede dönüm noktasıydı. Başlı buyruk Irak halkının Ram Hurmûz'da kamplarına geri dönmelerini sağlamakla kalmadı; aynı zamanda Ezârikalar tamamıyla yenilene kadar el-Muhallab'ı desteklemeye devam etti⁵². Düşmanı etkili bir şekilde karşılayabilmesi için el-Muhallab'ı güçlendirmek amacıyla el-Haccâc, savaşa bitene kadar Fars ve Basra arasındaki fethettiği toprakların tamamını vergiye bağladı. Bu güçlü destekle el-Muhallab, saldırı konumuna geçti. Ezârikaları Sabur'a kadar

⁴⁸ İmâma, II, p. 76-77; Ensâb, fols. 34a, 34b; Mubarrad, III, pp. 362-363; Tab., II, p. 826 (citing Ebû Miknâf); Kâmil, IV, p. 297; Mir'ât, VI, fol. 8b; Sharh, IV, p. 180; Bidâya, IX, p. 3; 'Ibar, III, pp. 90-91, 323.

⁴⁹ Ensâb, fol. 34b; Mubarrad, III, pp. 364-366; Tab., II, pp. 857-859 (citing Ebû Miknâf); Kûfi, II, fol. 67b; Gurar, fols. 12-13; Kâmil, IV, pp. 297-298; Mir'ât, VI, fol. 8b; Sharh, IV, p. 180; Bidâya, IX, p. 3; 'Ibar, III, pp. 91, 323-324.

⁵⁰ Kûfi, II, fol. 68a; Gurar, fols. 14-15.

⁵¹ See Chapter III, p. 115.

⁵² See Chapter V, p. 143.

sürdü. Daha sonra kampı Arjan'a kurdu. Ezârikalar'ın kale olarak bizzat kendilerinin kullandıkları dağlık bölge olan Sardân'ı zapt etti. Arjan'dan el-Muhallab, Kazrun'a geçti. Burada gece saldırılarından emin olmak için hendekler kazdı. Bu sırada İbn Miknâf'ın komutasında Kufe ordusu gelmişti. Fakat el-Muhallab'ın kampından ayrı bir kamp oluşturdular. Ezârikaların savaş yöntemiyle ilgili herhangi bir tecrübe ve bilgisi olmayan İbn Miknâf, el-Muhallab'ın tavsiyesini göz ardı edip kampının etrafında hendekler kazmayı reddetti. Ezârikalar, el-Muhallab'ın kampına ani bir gece saldırısı düzenledi. Ancak hendeklerden dolayı başarısızlığa uğradılar. Daha sonra hendek olmamasından dolayı korunmasız olan İbn Miknâf'ın kampına yöneltiler. Bu durum birçok kişinin ölmesine neden olup Kufe ordusunda ciddi bozguna sebebiyet verdi. İbn Miknâf da ölenler arasındaydı (75/695)⁵³

76/696 yılında el-Haccâc, İsfahan Valisi 'Attâb b. Varaka er-Riyâhi'yi Kufe ordusunun komutanı olarak İbn Miknâf'ın yerine geçmek üzere gönderdi. Ancak 'Attâb, sadece sekiz ay sonra Irak'a geri çağrıldığından dolayı uzun süre komutan olarak kalmadı. (77/697) geri çağrılmasının sebebi Hâricî gurubu olan Şebîb ve taraftarlarına karşı savaşta ihtiyaç duyulmasıydı. Diğer yandan 'Attâb'ın, el-Muhallab ile ilişkisi kötüleşmeye başladı. Çünkü 'Attâb kendisini destekleyen Temîmler ile el-Muhallab'ı destekleyen el-Azd ve el-Bekr arasında kabile çatışmasını tehdit ediyordu. Bu anlaşmazlığı düşünerek el-Muhallab, en başta taraftar⁵⁴ olmadığı el-Azd ve el-Bekr arasındaki anlaşmazlığı güçlendirmeye çalıştı. Hatta gittikten sonra el-Muhallab, oğlu Habîb'i Kufe ordusunun başına getirdi. Sebür'da Ezârikalara karşı birlikte mücadeleye devam ettiler.

⁵³ Surâka b. Mirdâs, Dîvân, pp. 43-44; Ensâb, fols. 34b-35a; Mubarrad, III, pp. 370-373; Tab., II, pp. 875 (citing Ebû Miknâf), 879-880; Kâmil, IV, pp. 315-316; Mir'ât, VI, fol. 16b; Sharh, IV, pp. 185-187; Dhahabî, III, pp. 119-120; Bidâya, IX, p. 10; 'Ibar, III, pp. 99, 323-324. Ancak, el-Muhallâb'ın bu bozgunundan sorumlu olduğunu ima eden Kûfe kaynakları ciddiye alınmamalıdır. Bu, açıkçası anti-Muhallâb geleneğidir ve bozgunu haklı çıkarmak için Kûfeli'lerin bir çabasıdır. Tab., II, p. 876.

⁵⁴ Ensâb, fol. 35b; Mubarrad, III, pp. 379-381; Tab., II, pp. 872-878 (citing Ebû Miknâf); Kâmil, IV, p. 316; Mir'ât, VI, fol. 17a (citing İbn el-Kalbî); Sharh, IV, pp. 194-196; Bidâya, IX, p. 10; 'Ibar, III, pp. 99, 324.

Onları Fars'tan tamamıyla çıkardılar. Ezârikalar daha sonra Jiruft'ta⁵⁵ kendilerine kale inşa ettikleri Kirmân'a gittiler.

Her zamanki gibi sabırsız olan el-Haccâc, el-Muhallab'a sitemli mesajlar ve vekiller göndermeye devam etti. Onu kontrolü altındaki topraklardan kendisi için vergi almak amacıyla savaşı uzattığına dair suçladı. el-Haccâc, düşmanlığı bitirmede vakit kaybetmemesi konusunda onu uyardı.⁵⁶ el-Muhallab'a güvenmemesinden dolayı el-Haccâc, bölgenin Ezârikalardan ebediyen temizlenmesine müteakip Fars'ın kontrolünü ondan aldı. Halife'nin emirleri üzerine ordusunun ihtiyaçlarını sağlamak üzere el-Muhallab'a özel "*Kuvar*"⁵⁷ gelirlerini bıraktı. Diğer yandan el-Muhallab, bu sabırsız valiye hoş görülmesi davrandı ve savaş stratejisinin ordusunu tehlikeye atma riski taşımadığını; düşmanına ölümcül darbeyi vuracak fırsatı yakalayana kadar beklemeyi tercih ettiğini açıklamaya çalıştı. Yine de düşmanları tamamıyla rahat bırakmamış fakat daha çok kısa süreli çarpışmalar ve küçük şiddetli savaşlar uygulamıştı.

Bu sırada Ezârikalar arasında, hukukun yorumlanması ve devlet meseleleri üzerine tartışmalar çıktı. Bu tartışmalar düşmanını zayıflatmak için bir fırsat yakalayan el-Muhallab⁵⁸ tarafından çıkarıldı.

⁵⁵ Ensâb, fol. 36a; Mubarrad, III, pp. 382; Tab., II, pp. 1003 (citing Ebû Miknâf); Kâmil, IV, p. 317, 353; Mir'ât, VI, fol. 26a; Sharh, IV, pp. 196; 'Ibar, III, pp. 99.

⁵⁶ 'Uyûn, p. 49; Ensâb, fols. 34b-35a; 35b (citing Medâ'ini); Mubarrad, III, pp. 368, 370, 373-374, 377-378, 379, 385-386; Tab., II, p. 1003 (citing Ebû Miknâf); Küfî, II, fols. 72a, 72b, 73a-75b, 77a-80a; Gurar, fols 19-21, 22-24; 'Iqd, I, p. 145; Agh., XIII, p. 60; Kâmil, IV, pp. 363-369; Mir'ât, VI, fols. 26a-26b; Sharh, IV, pp. 187, 189-192, 193-194, 195, 199-200, 219-220 (citing Isbahânî); Nuwairî, VII, P. 246-248.

⁵⁷ Ensâb, fol. 36b; Mubarrad, III, p. 389; Tab., II, pp. 1003-1004 (citing Ebû Miknâf); Kâmil, IV, p. 354; Mir'ât, VI, fol. 26a; Sharh, IV, pp. 201; 'Ibar, III, pp. 342.

⁵⁸ Ensâb, fols. 36a, 36b (citing Ibn el-Kalbî), 37a; Ya'kûbî, II, p. 329; Mubarrad, III, pp. 382-383; Tab., II, pp. 1006-1007; Küfî, II, fols. 83b-88a; Gurar, fols. 27-30; Makâlât, I, pp. 87-89; Bad', VI, p. 32; Bagh., pp. 65-66; Kâmil, IV, pp. 354-355; Mir'ât, VI, fol. 26b; Sharh, IV, pp. 197-199, 202-203, 204-205; 'Ibar, III, p. 343; I. 'Abbâs, Shir al-Khawâric, p. 35, Beirut, 1963. Ancak, bu Ezârikalılar'ın arkasında çok sayıda mevâlinin olması al-Ahvâz, Fârs, Isbahân veya Kirmân gibi İran şehirlerinde bu hareketin yayılmasından dolayıdır. Zira eşitlik doktrini ile Hâricî hareketi onlar için en cazip hareket olmuştur. Thomson, Khârijitism and Khârijites, p. 378, MPV, Princeton, 1933.

Nihayetinde bu anlaşmazlıklar 8000 mevalinin kaçıp gitmesine neden oldu. Bunların içerisinde 'Abdurrâbî es-Sagir, Katr b. Fücâli 'Abdurrâbî es-Sagir de vardı. Arapların çoğu da onunla birlikteydi. Çok az sayıda Arap ile birlikte Emirü'l-Kân, 'Abdurrâbî es-Sagir'e⁵⁹ katıldı. Sonuç olarak savaş hem askeri açıdan hem malzeme açısından hem de haraca bağlanmış yerlerden gelen gelirlerin kaybindan dolayı maliyetli olduğu için el-Haccâc, el-Muhallab'ın bu fırsatı değerlendirip onlara saldırmasını emretti. Ancak el-Muhallab, farklı bir yol denedi. Zira bu saldırının onları birleştirmeye yarayacağını düşünüyordu. Yine de 'Abdurrâbî es-Sagir ve mevali taraftarları Katri'yi ve onun Arap taraftarlarını Ciruft şehrinin dışına sürdü. Şehrin dışında kamp yapmaya zorladılar. Fakat çok sürmeden anlaşıldık ki, 'Abdurrâbî ve el-Muhallab gibi iki belanın arasında kalmak mantıklı değildi. Bu yüzden Ciruft'u terk edip Taberistân'a gittiler⁶⁰.

Katri'nin Taberistân'a gitmesi 'Abdurrâbî es-Sagir komutasındaki Ezârikaların geri kalanıyla el-Muhallab'ın mücadelesini kolaylaştı. es-Sagir, savaşta öldürüldü. Taraftarları dağıtıldı. Onlardan bazılarına el-Muhallab tarafından "*emân*" verildi. el-Muhallab, oğulları ve gözde askerlerinin el-Haccâc ve halkı tarafından çok sıcak karşılandığı Basra'ya geri döndüler (78/692)⁶¹. Bu yüzden el-Haccâc'ın valiliğinin üç yılını alan Ezârikalar ile el-Muhallab arasındaki savaş başarıyla bitti.

⁵⁹ Wellhausen, Die Religios Politischen Oppositionsparteien im alten Islam, p. 40.

⁶⁰ Ensâb, fols. 137b-138a; Ya'kübî, II, p. 329; Mubarrad, III, p. 394; Tab., II, p. 1007 (citing Ebû Miknâf); Küfî, II, fol. 85b; Gurar, fol. 28; Bagh., p. 66; Mu'jam, II, p. 62; Kâmil, IV, p. 355; Mir'ât, VI, fol. 26b; Sharh, IV, p. 206; Wefayât, I, p. 601; Bidâya, IX, p. 30 (citing Ebû Ma'ahar and Wâkidî); 'Ibar, III, p. 343.

⁶¹ Halife b. Hayyât, Tarik, I, p. 356; Ensâb, fols. 37a, 37b (citing el-Haytam); Dînawarî, pp. 286-289; Ya'kübî, II, p. 329; Mubarrad, III, pp. 394, 396-409; Tab., II, pp. 1007 (citing Ebû Miknâf), 1033 (citing Ebû Miknâf); Küfî, II, fols. 84a-88b, 89a, 90a-90b; Gurar, fols. 28-30, 31-33; 'Iqd, II, pp. 81-82 (citing Medâ'ini); Murûj, V, pp. 350-351; Bad', VI, p. 32; Bagh., p. 66; Kâmil, IV, pp. 355-357; Mir'ât, VI, fol. 26b; Sharh, IV, pp. 206-216, 220-223; 'Ibar, III, p. 343-344.

el-Muhallab, 'Abdurrâbî es-Sagîr ve taraftarlarıyla savaşırken el-Haccâc'a durumu bildiren bir mektup yazdı. Taberistân'da Katre İbnü'l-Fucâ ile 'Ubeyde b. Hilâl üzerine bir ordu göndermesini istedi. el-Haccâc, onların üzerine Suriye ordusuyla Süfyân b. 'Abrâd el-Kalbî'yi gönderdi. Süfyân'ın yardımına Taberistân'dan 'Abdurrahmân b. Aşâd komutasında bir Kufe ordusu ile Rey şehrinden bir orduyla Ca'fer b. 'Abdurrahmân b. Miknâf geldi. Bu birleşmiş ordu sayesinde Katri öldürüldü ve kellesi el-Haccâc'a gönderildi⁶².

Yine de Ezârikalar tamamıyla temizlenmemişti. 'Ubeyde b. Hilâl ve taraftarları Kumis'te bir kalede kendilerini geliştirdiler. Fakat Ezârikalara karşı savaştan sorumlu Süfyân b. 'Abrâd, Katri'deki işi biter bitmez ona karşı mücadele etti. Üç ay boyunca kuşatma altına aldı. Kuşatma sırasında gıda malzemesi olmamasından dolayı çok kötü sıkıntı çektiler. Süfyân, silahları bırakıp teslim olanlara aman verdi. Bir kısmı bu teklifi kabul ederken 'Ubeyde'nin kendisi dâhil diğerleri savaşmaya karar verdi. Çok kolay bir şekilde bozguna uğratıldı (78/692)⁶³. Bu yüzden bu tehlikeli Hâricî kesim yok edildi. Ancak Süfyân, 'Abdurrahmân b. Aşâd ve el-Haccâc⁶⁴ arasında çıkan "*Dayre'l-Cemâcim Savaşı*"ndan önce Irak'a çağrılana kadar Taberistân'da kaldı.

Ezârikalara karşı yapılan savaş sırasında Kufe ve çevresinde potansiyel bir tehlike oluşturan Cezîre bölgesinde bir başka ciddi Hâricî isyanı çıktı. Bu isyanın başını Süfrîd Sâlih b. Musarrih et-Temîmi çekti. Ancak hareket ismini Sâlih'in en bilinen taraftarlarından biri olan Şebîb Yezîd b. eş-Şeybânî'den aldı. Sâlih, devletin güçlerine karşı bir yıldan fazla mücadele etti. Bu olayla ilgili kayna-

⁶² Halife b. Hayyât, Tarîk, I, p. 356; Beyân, III, p. 134; Ma'ârif, p. 181; Ensâb, fol. 38a-38b; Dinawarî, p. 289; Ya'kübî, II, p. 329-330; Tab., II, pp. 1018-1020 (citing Ebû Miknâf); Kûfî, II, fols. 90b-91a; Gurar, fols. 46-47; Bad', VI, p. 33; Bagh., p. 66; Kâmil, IV, pp. 357-358; Mir'ât, VI, fol. 26b; Wefayât, I, P. 601; Bidâya, IX, p. 30 (citing Ebû Ma'shar and Wâqîdî; 'Ibar, III, pp. 344; Sadarât, I, pp. 86-87 (quoting Ibn Qutaiba).

⁶³ Ensâb, fol. 38b-39a; Tab., II, pp. 1020 (citing Ebû Miknâf); Kûfî, II, fols. 91a-92a; Gurar, fols. 47-48; Bagh., p. 66; Mu'jam, III, p. 62; Kâmil, pp. 358-359; Mir'ât, VI, fol. 26b; 'Ibar, III, pp. 344-345; Gabrieli, La Poesia Harigita nei Secolo degli Qmayyadi, p. 358, RSO, 1943; ı. 'Abbâs, op. Cit., pp. 52-53.

⁶⁴ See Chapter V, p. 158.

ğımız var. Birincisi ve en detaylı olan Belâzurî ve Taberî'deki Ebû Miknâf'ın eseri; ikincisi ise Belâzurî, İbn Atâm, Gurar es-Siyer'in yazarının aktarımında bulunduğu Avâna b. el-Hakem'in eseridir. Hem Irak hem de Suriye kaynaklarını göz önünde bulundurmamak ilginç olsa da ne yazık ki, Avâna'nın eseri sadece kısa olmakla kalmayıp tutarsız ve kronolojiden yoksundur. Dahası bir bakıma eksik bir portre çizer. Çünkü Sâlih b. Musarrih tarafından başlatılan hareketin ilk zamanlarından bahsetmez. Ancak Ebû Miknâf'ın eserinde geçen detaylar eksikleri tamamlamaktadır. Halife İbn Hayyât ve İbn Kuteybe gibi başka tarihçileri destekler. Ayrıca Ebû Miknâf, eserinde her iki tarafla ilgili şahitlerin olduğunu söyler. el-Muhallemî, Fervâ b. Lakî, 'Abdurrahmân b. Cündub ve Suriyeli Ebû Zâ'id es-Seksekî gibi adamlardır. Her ne sebeple olursa olsun Ebû Miknâf'ın eserine daha çok güvenebiliriz.

Dara'da Hâricî lideri Sâlih b. el-Musarrih ve yaklaşık 120 taraftarı 67 Safer/695 Mayıs ayında⁶⁵ Musul ve Cizre Valisi Muhammed b. Mervân'a karşı isyan ettiklerinde hareket başlamıştı. Dara'da valiye ait hayvanların bir kısmını ele geçirdiler. Bu eylem, hayvanların hiçbirini binek olmadığı için önemli ilk girişimdi. İsyancılar on üç gün Dara, Nusibin ve Sincar halkına korku saldılar. İlk vali bu Hâricî gurubun ehemmiyetini göz ardı edip, sadece 500 askerle Ebî b. 'Adî ibn Umeyrâ'yı onların üzerine gönderdi. 'Adî, bu gurup içerisinde Râbilerin en cesur atlı birlik olduğunu valiye söylediği zaman bu sayının 1000'e çıkarılması kararlaştırıldı. Ancak dindar bir adam olan ve onlara karşı savaşmaya tereddüt eden 'Adî, geri adım attı. Suk Duhan⁶⁶ adında bir yerde Sâlih ve adamları tarafından kaçırıldı.

⁶⁵ Ancak Sâlih b. el-Musarrih, Cezîre (Jazîra) bölgesinde isyan çıkaran ilk hâricî değildi. Onun isyanından önce, Fadâla b. Sayyâr et-Taimî el-Salbânî isyan çıkarmış ve on sekiz adamı ile "Anza" kabilesi tarafından öldürülmüştü. Halife, "Anza" kabilesinin Banikya'da (Bânikya) oturmalarına izin vererek onları "Ata" bağlayarak ödüllendirmiştir. Tab., II, p. 893 (citing Ebû Miknâf); Kâmil, IV, p. 321; 'Ibar, III, p. 326.

⁶⁶ Halife b. Hayyât, Tarik, I, p. 351; Ensâb, fol. 44a (citing Ebû Miknâf); Tab., II, pp. 886-889 (citing Ebû Miknâf); Kâmil, IV, pp. 318-319; Mir'ât, VI, fols. 21a-21b; Sharh, IV, pp. 225-229; Dhahabî, III, p. 121; Bidâya, IX, pp. 10-12 (quoting Tabarî); 'Ibar, III, pp. 324-325.

Bu bozgunu müteakip Muhammed b. Mervân durumu yeniden değerlendirdi ve Hâlid b. Cezel Sülâmi ve el-Hâris b. Cevnî el-Murri komutasında her biri 1500 askerden oluşan iki orduyu Sufriya üzerine gönderdi. Düşmanlıklar yeniden başlayınca Hâriciler bu aşırı kalabalık orduyla mücadele edemeyip geceleyin el-Daskara'ya geri çekildiler. el-Daskara, Kufe bölgesi olarak görüldüğünden dolayı el-Haccâc ile çatışma başladı. Sonuç olarak el-Haccâc, el-Hâris b. Umeyrâ el-Hemdânî komutasında 3000 askeri bunların üzerine gönderdi. el-Hâris ve ordusu Hâricilerin bozguna uğradığı liderleri Sâlih'in 13. Cuma'da, 76/3 Eylül 695⁶⁷ yılında öldürüldüğü yer olan Musul bölgesinde el-Mudabbac'da savaşına kadar onları takip ettiler. Mudabbac Savaşı'nda hayatta kalan Sâlih'in yetmiş askeri orada bir kaleye sığındılar. Fakat liderliği alan Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî onları kurtardı. Zira bir gece saldırısında düşmanını bozguna uğratmıştı. Sufriye, Kufe'den kaçmak zorunda kalmıştı⁶⁸. Bu durum Şebîb ölene kadar nadiren de olsa çatışmaların sürdüğü el-Haccâc orduları üzerine bir dizi askeri zaferin başlangıcıydı.

Musul'da Şebîb'e, Selama b. Seyyâr katıldı ve birlikte hareket edip Şebîb'in kendi kabilesi olan Anza ve Benû Şâibân kabilelerine saldırdılar. Bu sırada, el-Haccâc Tabaristân'a gitmesi emredilen

⁶⁷ Halife b. Hayyât, *Tarîk*, I, p. 351 (burada Jumâdâ II'den bahsedilir); *Ensâb*, fols. 44a-44b (citing Ebû Miknâf); *Tab.*, II, pp. 889-892 (citing Ebû Miknâf); *Bagh.*, p. 89; *Milal*, p. 224; *Mu'jam*, IV, p. 448; *Kâmil*, IV, pp. 319-320; *Mir'ât*, VI, fols. 21b-22b; *Sharh*, IV, pp. 230-231 (citing Farwa b. Laqit); *Dhahabî*, III, p. 122 (yine burada Jumâdâ'dan bahsedilmektedir); *Bidâya*, IX, pp. 12-13 (quoting Tabarî); *Ibar*, III, p. 325. Balâzurî (*Balâdhurî*), *Şehristânî* (*Shahrastânî*) ve Yakût (*Yâqût*)'a göre, el-Hârit b. 'Umaira'nın ordusunu Sâlih b. el-Musarrih ve taraftarlarının üzerine gönderen Bişr b. Mervân idi. Ancak Sâlih'in hicri 76 yılında öldürülmesinden ve Bişr b. Mervân'ın da hicri 75 yılında öldüğünü bildiğimizden hareketle, orduyu Bişr'in değil de, el-Haccâc'ın gönderdiği kesindir. *Ensâb*; fol. 44a; *Milal*, p. 224; *Mu'jam*, IV, p. 448.

⁶⁸ Sâlih b. el-Musarrih ölmeden önce, kendisinin taraftarlarından Şabîb (*Shabîb*)'e biat etmelerini istediği söylenir. Halife b. Hayyât, *Tarîk*, I, p. 351; *Ma'arif*, s. 180; *Dagh.*, p. 89; *Milal*, p. 224; *Dhahabî*, III, p. 112. Ancak başka bir kaynak, Sâlih'in ölümünden sonra Şebîb (*Shabîb*)'in bizzat kendisinin Sâlih'in taraftarlarının kendisine biat etmesini istediğini ve onların ona biat ettiğini belirtmektedir. *Ensâb*, fol. 45b (citing Ebû Miknâf); *Tab.*, II, p. 891 (citing Ebû Miknâf); *Kâmil*, IV, p. 320; *Sharh*, IV, p. 231; *Ibar*, III, pp. 325-326.

Süfyân b. 'Abil Aliyâ el-Hâtemî'den geri dönüp Şebîb'e karşı savaşmasını buyurdu. el-Haccâc diğer yandan Savrâ b. Abjar'dan el-Hâris b. Umayrâ'nın ordusuna el koymasını ve Şebîb'e karşı savaşmak üzere Süfyân'a katılması istedi. Ancak, Süfyân ve ordusu Savrâ gelmeden önce Süfyân'ın bozguna uğratıldığı Kanakin'de Şebîb'le karşı karşıya geldi. Daha sonra el-Haccâc'ın emirlerini dinleyen Savrâ b. Abjar ordusuyla Şebîb'in peşine düştü. Savrâ'nın yenildiği yer olan el-Nahravan'da savaştılar ve el-Medâ'in şehrine kadar sürüldüler. Halkın direnişi sayesinde Şebîb, el-Medâ'in'den uzaklaştırıldı ve Savrâ'nın orduları Kufe'ye⁶⁹ geri döndü.

Bu ardarda gelen başarılı bozgunlardan sonra el-Haccâc el-Cazl lakaplı 'Osmân b. Sa'îd el-Kindî komutasında dört bin kişilik bir ordu kurdu. Atalarının aksine, el-Cazl Şebîb'e karşı her zaman ihtiyatlı davranmış, gece baskınlarından korunmak için hendekler kazdırmış ve her zaman tetikte kalmıştır. İki ay her iki taraf arasında ciddi ve çatışma çıkmamıştı. Sabırsız el-Haccâc artık daha fazla bekleyememiş ve el-Cazl'in yerine Sa'îd b. el-Mucalid el-Hamdânî'yi getirmiştir. el-Haccâc, Sa'îd'den atalarının stratejisini uygulamasını ve Şebîb'i görür görmez savaşa girmesini istedi. Bu emirlerden sonra, Sa'îd ordusundan Şebîb'in ve taraftarlarının peşinden gitmesini istedi ta ki, Baraz el-Rûz'da karşılaşınca kadar. Acımasız bir çatışma çıktı ve nihayetinde el-Haccâc'ın ordusunun başına felaket gelmişti: Said öldürülmüş, ordusu dağılmıştı. Ancak el-Cazl onları birleştirmeye çalıştı; ancak ciddi şekilde yaralandı ve çok sürmeden el-Medâ'in'de⁷⁰ öldü.

Bu zaferin sonucunda Şebîb, Suvâ'id b. el-Rahmân es-Sa'dî komutanlığında el-Haccâc'ın gönderdiği bir orduyu yönlendirerek Kufe'ye yürüdü. Ancak Şebîb Kufe'ye yürümeyip onun yerine Azerbaycan'a gitti. Öyle görünüyor ki, Şebîb taraftarlarının dinlenmesine

⁶⁹ Halife b. Hayyât, Tarik, I, p. 351; Ensâb, fols. 45b-46a (citing Ibn el-Kalbî); Tab., II, pp. 893-901 (citing Ebû Miknâf); Kâmil, IV, pp. 321-324; Mir'ât, VI, fol. 22a; Sharh, IV, pp. 232-236; Dhahabî, III, p. 122; 'Ibar, III, pp. 326-327; E.I (Shabîb ibn Yazîd ibn Nu'aim al-Shaibânî).

⁷⁰ Halife b. Hayyât, Tarik, I, p. 351; Ensâb, fol. 46a (citing Ibn el-Kalbî); Ma'âd, fols. 28b, 69a; Tab., II, pp. 202-211 (citing Ebû Miknâf), 911-915; Kâmil, IV, pp. 324-327; Mir'ât, VI, fols. 22a-22b; Sharh, IV, pp. 227-244; Dhahabî, III, p. 122; 'Ibar, III, pp. 327-328.

karar verdi ve düşmanı bozguna uğratmayı planladı. Devletle olan çatışmalarının tamamında bizzat kendisi gerilla savaşı taktiğini kullandı. Onun küçük çaplı kuvvetleri, hızlı hareket etmesine ve düşmanlarını bozguna uğratmasına yardımcı oldu. Dahası askeri operasyonları düzenlediği bölgede Hıristiyan nüfusla iyi geçindiğinden bu küçük çaplı milis kuvvetlere sığınaklar bulunması zor olmadı. Aynı zamanda düşmanın bir sonraki eylemi⁷¹ hakkında bilgi sağladı. Ancak el-Haccâc, Şebîb'in Kufe'den uzakta olduğunu bildiği için rahattı ve Basra'ya gitti. Basra'ya gittiği sırada Şebîb'in Kufe yolunda olduğunu duydu. Bu haber onun Kufe'ye geri gitmesini sağladı. Aynı günün akşamında Şebîb gelmiş öğleden sonra ise el-Haccâc varmıştır. O gece Şebîb ve 200 askeri Kufe'ye girdi ve el-Haccâc'ın Kasr (Qasr) sarayının kapısını demir bir kütükle kırmaya çalışarak el-Haccâc'la mücadele ettiler. Kapının üzerinde derin oyuklar oluştu. Kufe camisine de girip ne kadar namaz kılan insan varsa öldürdüler; fakat sabahleyin hepsi dağıldı⁷². el-Haccâc daha sonra 1800 atlı birliğini Zahr b. Kazel Cûfi'yi Şebîb'i bulup savaşmak için gönderdi. Aynı zamanda el-Haccâc, Bişr b. Gâlip el-Ensâri'yi 2000 askerle; Zeyd b. Kudâma et-Takâfi'yi 2000 askerle; Tamimli bir mevla olan Ebu'l Zâris'i 1000 askerle; Bişr b. Mervân bir mevla olan Ayun'u 1000 askerle ve Muhammed b. Mûsâ b. Tahlâ'yi 2000 askerle gönderdi. 'Abdülmelik bu sonuncu kişiyi Sistân valiliğine atayıp el-Haccâc'a bağladı. el-Haccâc, Şebîb'le savaşmadan onu yenip öldürmeden Sistân'a gitmemesi gerektiğine dair ikna etti. el-Haccâc diğer yandan yaklaşık Kufe'den 24 fersah uzaklıkta Rudbar şehrinde toplanan bu beş ordunun başkumandanı olarak Zeyd b.

⁷¹ E.I (Sabîb b. Yezîd ibn Nu'aim al-Shaibânî).

⁷² Şabîb (Shabîb)'in bir süre önce, Kûfe Camisi'nde tam bir huşu içerisinde namaz kılan karısı Gazâla (Ghazâla) ile Kûfe'ye girdiği söylenir. Halîfe b. Hayyât, Tarîk, I, p. 352; Ma'ârif, p. 181; Ensâb, fols. 46b (citing Ibn el-Kalbî), 48a (citing el-Haytâm); Kûfi, II, fol. 93a; Gurar, fol. 29; Murûj, V, pp. 320-321, 441; Agh., XVI, p.155; Bagh., pp. 90-91 (burada annesinin isminden bahsedilmektedir); Mir'ât, VI, fol. 23a; Wefayât, I, p. 314; Bidâya, IX, p. 14; Sadarât, I, pp. 83-84; I. 'Abbâs, op. cit., pp. 63-64. Bununla birlikte Ibn el-A'hîr, Ibn Abî'l Hadîd ve Ibn Haldûn'un aktardığı Tabarî Ebû Miknâf'ın yorumu Gazâla (Ghazâla)'nın huşu ve ibadeti konusunda bilgi vermemektedir. Tab.,II, pp. 917-919; Kâmil, IV, pp. 328-329; Sharh, IV, pp. 245-247; 'Ibar, III, pp. 329-330.

Kudâma'yı atadı. Bu sırada Şebîb, Zahr b. Kays ile karşılaşmış ciddi şekilde onu yaralamış ve ordusunu ele geçirmişti. Sonra Şebîb, Zeyd b. Kudâma komutasındaki dev ordunun üzerine gitti Zeyd'i öldürdü ve ordusunu bozguna uğrattı⁷³. Askerlerinin istemesine ve avucunun içinde olmasına rağmen Kufe'ye saldırmadı ve bu yüzden zaferi avantaja dönüştürmedi onun yerine Kufe'ye giriş niteliğinde olan el-Madâ'in'e tehdit oluşturduğu Hancar'a gitti.

Yine el-Haccâc 'Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Aşad komutasında bir ordu çıkarıp Şebîb'le savaşmasını emretti. el-Cazl'in tavsiyesi üzerine İbn el-Aşad her zaman tetikteydi ve geceleyin hendeklerle kendini korumaya aldı. Bu orduya karşı çıkamayan Şebîb, İbn el-Aşad'ı yok etmek için zor ve çıkılmaz sokaklara ve yollara çekti böylece saldıracaktı. Ancak İbn el-Aşad böyle bir tuzağa düşmedi. Bununla birlikte onun tedbirli davranması el-Haccâc'ı kızdırdı; bu yüzden yerine 'Osmân b. Katân el-Hârisi geçti. Yeni lider daha önceliklerin dikkatli olması kadar aceleliydi ve çok sürmeden 76 Zil Hicce/ Mart 696 yılında Duceil nehri kenarında Şebîb'le savaşa girdi. Ancak yine burada el-Haccâc'ın ordusu bozguna uğradı ve liderleri 'Osmân b. Katân öldürüldü. Halbuki, İbn el-Aşad kendi ordusuyla Kufe'ye geri döndü⁷⁴.

Bu göze çarpan askeri zaferlerden sonra Şebîb 77/696 yılının üç aylık yaz dönemini geçirdiği Bahrûgan dağlarına gitti. Burada el-Haccâc'dan⁷⁵ nefret eden birçok kişi ona katıldı. Bu üç aylık gayri resmi ateşkes el-Haccâc'ın bütün Kufeliler'i savaşmak "ata" ve aynı zamanda Basra ordularından bir kısmını ele geçirmesi için "zaman"

⁷³ Halife b. Hayyât, Tarik, I, p. 352; Ma'ârif, pp. 180-181; 'Uyûn, p. 152 (citing Ebu'l-Yekzân); Ensâb, fols. 46b (citing İbn el-Kalbî), 50a (citing Ebû 'Ubaida); Ya'kûbî, II, p. 328; Tab., II, pp. 915-929 (citing Ebû Miknâf); Jamharat, p. 183; Bagh., pp. 90-91; Kâmil, IV, pp. 327-333; Mir'ât, VI, fols. 23-23b; Sharh, IV, pp. 244-254 (citing Farvâ b. Lakîl); Wefayât, I, p. 314; Dhahabî, III, p. 122; Bidâya, IX, p. 14; 'Ibar, III, pp. 328-332; Sadarât, I, pp. 83-84.

⁷⁴ Halife b. Hayyât, Tarik, I, p. 352; Ensâb, fols. 46b-47a (citing İbn el-Kalbî); Tab., II, pp. 930-939 (citing Ebû Miknâf); Küfî, II, fol. 92b; Gurar, fols. 48-49; Bagh., p. 90; Kâmil, IV, pp. 333-336; Mir'ât, VI, fols. 23b-24a; Sharh, IV, pp. 256-260; Dhahabî, II, p. 122; Bidâya, IX, p. 14; 'Ibar, III, pp. 332-334.

⁷⁵ Tab., II, p. 914 (citing Ebû Miknâf); Kâmil, IV, pp. 338; Mir'ât, VI, fol. 24b; Sharh, IV, pp. 260-261.

verdi. Bu ordunun sayısının elli bine⁷⁶ ulaştığı söylenir. Bu sırada Şebîb, Mutarrif b. Mirâ'nın vali olduğu el-Madâ'in'e yürüdü. Mutarrif, Hâricilerden olmamasına rağmen onlara sempati duyan fanatik bir Müslümandı. Şebîb, el-Madâ'in'e yaklaşıp dört gün müzakere etti; fakat hiçbir netice alamadı⁷⁷. el-Haccâc'ın kendini cezalandıracağını düşünen Mutarrif, el-Madâ'in'i bırakıp dağlık alana çekildi. Bu yüzden Şebîb şehri zapt etti, bu durum ona Kufe'ye saldırmasına dair daha iyi bir strateji sağladı. el-Haccâc, el-Muhallab ile birlikte Ezârikalara karşı savaşan Attâb b. Varka el-Rihâ'i'yi çağırıp Şebîb'e karşı oluşturduğu kalabalık ordunun komutasını verdi⁷⁸. Attâb, Bağdat'dan çok uzakta olmayan Suhl Hakamaya otağını kurdu. Ancak sadece 600 askeri olan Şebîb, Attâb'ın ordusunu bozguna uğratarak Attâb'ı öldürdü⁷⁹. Yine el-Haccâc Kufeliler'in Hârici tehdidini ortadan kaldıramamalarını müteakip halifeden yardım talep etti. Halife 4000'i Süfyân b. Hattât el-Kalbî ve 2000'i Habîb b. 'Abdurrahmân el-Hakemî⁸⁰ komutasında 6000 Suriyeli gönderdi.

Attâb'ın ölümü ve ordusunun bozguna uğraması Şebîb'in Kufe'ye yürümesini cesaretlendirdi. Kufe'ye giderken el-Hâris b. Muaviye et-Takâfî komutasında 1000 kişilik orduyu bozguna uğrattı. Daha sonra Şebîb bir camii inşa ettiği Kufe banliyölerinden birine otağını kurdu. Orada bir süre kalacağını bu şekilde gösterdi. Bir sonraki nihai çatışma çıkmadan önce Şebîb, el-Haccâc'ın kendisini savunması için malzeme verdiği mevalileri ve köleleri öldürdü. Ancak el-Haccâc ve onun Suriyeli ordusu es-Sabhâ'da kamplarını kurdular. Çok sürmeden çatışma çıktı. Attâb'ın oğlu Hâlid, Savrâ b. 'Abdur-

⁷⁶ Bidâya, IX, p. 17.

⁷⁷ See p. 192.

⁷⁸ See p. 179.

⁷⁹ Halife b. Hayyât, Tarîk, I, p. 345; Ensâb, fol. 47a (citing Ibn el-Kalbî); Tab., II, pp. 942-954 (citing Ebû Miknâf); Kûfî, II, fol. 92b; Kâmil, IV, pp. 338-343; Mir'ât, VI, fols. 24b-25b; Sharh, IV, pp. 261-268; Dhahabî, III, pp. 122-124; (citing Ebû Miknâf and Farvâ b. Lakî); Bidâya, IX, p. 17; 'Ibar, III, pp. 334-336; Sadarât, I, pp. 83-84.

⁸⁰ Ensâb, fol. 47a (citing Ibn el-Kalbî); Tab., II, pp. 943 (citing Ebû Miknâf); Kûfî, II, fol. 93a; Gurar, fol. 49; Murûj, V, pp. 322-323; Kâmil, IV, pp. 339; Mir'ât, VI, fol. 24b; Sharh, IV, pp. 263; Wefayât, I, p. 314; Dhahabî, III, p. 123; Bidâya, IX, p. 14; 'Ibar, III, pp. 334.

rahmân b. Miknâf ve çok az sayıda Kufeli hariç⁸¹, Attâb'ın ordusunda bulunmuş Kufelilerin hiçbirisine bu çatışmaya girmelerine izin verilmedi. Ancak daha önceki savaşların tam tersine Şebîb'e Suriyeliler ciddi şekilde direndi ve onun yavaş yavaş geri çekilmesini sağladılar. Bu sırada el-Haccâc'ın izniyle, Hâlid b. Attâb ve bazı Kufeliler Şebîb'in kampına arkadan saldırıp, karısı Gazâla'yı ve oğlu Mesâd'ı öldürdüler. Kampı ateşe verdiler. Şebîb, bunu duyunca askerleriyle birlikte kaçtı (77/697)⁸².

el-Haccâc, Şebîb'i bulmak üzere Habîb b. 'Abdurrahmân el-Hâkimî komutasında 3000 kişilik Suriye ordusunu onun peşine gönderdi. el-Ambâr'da karşı karşıya geldiler. Fakat ciddi bir savaş olmadı. Şebîb, askerleriyle el-Ahvâz'a daha sonra da, kendisini toparladığı⁸³ yer olan Kirmân'a çekildi. el-Haccâc, Kirmân'da onun üzerine Suriye ordusuyla birlikte Süfyân b. el-Abrâd el-Kalbî'yi gönderdi. Diğer yandan el-Haccâc, Basra'da vekil olarak tayin ettiği Vali el-Hakem b. Eyyûb et-Takafî'ye, Süfyân'a yardım etmek üzere bir Basra ordusu göndermesini emretti. Bu yüzden, Ziyâd b. Emîr el-Atkî ve 4000 Basralı askerden oluşan ordu Süfyân'a yardım etmek üzere yola çıktı. Fakat bu ordu, Süfyân savaşta Şebîb'i ele geçirdikten sonra geldi. Şebîb, el-Haccâc'dan "*emân*" alan askerlerinden bir kısmını kaybetti. Süfyân ile mücadele edebilmek için Şebîb, Düceyl Nehri'ni geçti ve çatışmaların başladığı el-Ahvâz'a geldi. Şebîb bir kez daha Suriyelilerin güçlü direnişi engelleyemedi. Geri çekilmeye başlayıp Düceyl Nehri'nin diğer yakasına geçtiler. Askerlerinin ilk

⁸¹ Tabarîli 'Umar b. Sabbâ, genel düşüncesini bu savaşta Suriye rolünden bahsetmemek üzerine kurgulamıştır. Tab., II, pp. 962-969; J. Wellhausen, Die Religios Politischen Oppositionsparteien im alten Islam, p. 46.

⁸² Halife b. Hayyât, Tarîk, I, p. 354; 'Uyûn, p. 152 (citing Ebu'l-Yakzân); Ensâb, fols. 47a-47b (citing Ibn el-Kalbî); Tab., II, pp. 955-961 (citing Ebû Miknâf); Kûfî, II, fols. 93b-94a; Gurar, fols. 50-51; Murûj, V, pp. 221-222; Kâmil, IV, pp. 343-345; Mir'ât, VI, fols. 25b-26a; Sharh, IV, pp. 268-272; Wefayât, I, p. 314; Dhahabî, III, pp. 123-124; (citing Ebû Miknâf); Bidâya, IX, pp. 17-19; 'Ibar, III, pp. 336-338; Sadarât, I, pp. 83-84.

⁸³ Halife b. Hayyât, Tarîk, I, p. 354; Ensâb, fol. 47b (citing Ibn el-Kalbî); Ya'kûbî, II, p. 328 (here as well as in Kûfî and Gurar, the name 'Alqama ibn 'Abd al-Rahmân is given); Tab., II, pp. 969-972 (citing Ebû Miknâf); Kûfî, II, fol. 94a; Gurar, fol. 51; Bagh., p. 91; Kâmil, IV, pp. 345-346; Mir'ât, VI, fol. 26a; Sharh, IV, pp. 272-275; Dhahabî, III, p. 124; 'Ibar, III, pp. 337-338.

olarak geçmesini istedi. En arkada köprünün üzerindeyken aşağı düşüp boğularak⁸⁴ öldü. Bu olay muhtemelen 77/697 yılının sonlarında gerçekleşmişti.

Şebîb'in ölümüyle ilgili çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bir rivayete⁸⁵ göre Şebîb, önünde bir kısrağ olduğundan dolayı köprüyü geçerken atının ayağı köprüye takıldı ve bu yüzden aşağıya nehre düştü. Diğer bir rivayete⁸⁶ göre Şebîb, köprüdeyken Süfyân köprünün kesilmesini ve bu sayede Şebîb'in öldürülmesini emretti. Üçüncü bir rivayete göre, Şebîb'in askerlerinden bazıları Şebîb'den önce köprüyü geçmiş ve köprünün halatlarını kesmiş ve böylece onun ölümüne⁸⁷ neden olmuşlardı. Bütün bu rivayetlerden biri için olumlu neticeye ulaşmak zordur. Çünkü Ebû Miknaf, son rivayetin doğru olduğunu söyler.⁸⁸ Halbuki, İbnü'l-Esîr ve İbn Abil Hadîd⁸⁹ ilk rivayetin doğru olduğunu söylemektedirler. Ancak üçüncü rivayetin en doğru olduğuna dair düşünmemizi sağlayan birkaç sebep bulunmaktadır. İlk rivayet tarihten⁹⁰ daha ziyade hikâye olarak ortaya çıkmaktadır. İkincisi ihtimal dâhilinde değildir. Zira Süfyân, köprüyü kesmiş olsaydı Şebîb, Düceyl Nehri'ni geçerken bunu ilk yapmış olması daha mantıklı olurdu. Ona karşı savaşıma sürecini yaşamaz-

⁸⁴ Halife b. Hayyât, *Tarîk*, I, p. 355; Ma'ârif, p. 180; 'Uyûn, p. 152 (citing Ebu'l-Yekzân); *Ensâb*, fols. 47b (citing Ibn el-Kalbî) 48a (citing el-Haytam); *Ya'kûbî*, II, p. 328; *Tab.*, II, pp. 972-976 (citing Ebû Miknâf); *Kûfî*, II, fol. 94a; *Gurar*, fol. 51; *Murûj*, V, p. 322; *Bagh.*, p. 91; *Milel*, p. 224; *Kâmil*, IV, pp. 346-350; *Mir'ât*, VI, fol. 26a; *Sharh*, IV, pp. 276-278; *Wefayât*, I, p. 314; *Muhtasar*, I, p. 208; *Dhahabî*, III, pp. 124-125; *Bidâya*, IX, pp. 19-20 (citing Ibn el-Kalbî); *'Ibar*, III, pp. 338-340; *Sadarât*, I, p.84; *Theophanos*, *Chronographia*, the year 6185.

⁸⁵ *Ensâb*, fol. 47b (citing Ibn el-Kalbî); *Tab.*, II, p. 974 (citing Ebû Miknâf); *Murûj*, V, p. 322; *Kâmil*, IV, p. 349; *Sharh*, IV, pp. 277 (citing Farva b. Lakî); *Wefayât*, I, p. 314; *Dhahabî*, III, p. 125 (citing Ebû Miknâf); *Bidâya*, IX, pp. 19-20 (citing Ibn el-Kalbî); *'Ibar*, III, pp. 339-340.

⁸⁶ *Ensâb*, fols. 47b, 49a (citing el-Haytam); *Ya'kûbî*, II, p. 328; *Kûfî*, II, fol. 49a; *Gurar*, fol. 51; *Bagh.*, p. 91.

⁸⁷ *Ensâb*, fols. 47b, 149a; *Tab.*, II, pp. 975-976 (citing Ebû Miknâf); *Kâmil*, IV, p. 349; *Sharh.*, IV, p. 277; *Bidâya*, IX, p. 20 (citing Ibn el-Kalbî).

⁸⁸ *Tab.*, II, p. 976.

⁸⁹ *Kâmil*, IV, p. 349; *Sharh.*, IV, p. 277.

⁹⁰ J. Wellhausen, *Die Religios Politischen Oppositionsparteien im alten Islam*, p. 47.

dı, değil mi? Diğer yandan Şebîb başka kabilelerde olduğu gibi⁹¹, savaş sırasında kendi yolundan gitmeyen birçok kişiyi (Benî Şeybân'ı) öldürmüştü. Bu durum taraftarlarının özellikle de Hâricîliği kabul etmeyenlerin, ona karşı mücadele etmesine neden oldu. Bu kişiler Şebîb'e korkularından veya askeri başarılarından dolayı elde edilen ganimetlerden faydalanmak amacıyla katılmışlardı. Aksi halde el-Haccâc'ın sert politikalarından⁹² kaçacaklardı. Taraftarları arasında uyumsuzluklar olduğu ve birçoğunun onu kıskandığı da eklenmelidir. Mesela el-Sabhâ savaşında Maskala b. Muhalhâl el-Debbî, askerleriyle birlikte Şebîb'i terk ettiler. Çünkü Şebîb, Sâlih b. Musarrih'e⁹³ biat etmeyi reddetmişti. Şebîb'in askerlerinden bazıları ondan memnun değildi. Çünkü bir seferinde kendi halkına veya eski dostlarına⁹⁴ acımişti. Nihayetinde de el-Heysâm b. Adî'ye⁹⁵ göre askerlerinden bazıları onun adil olmadığını ve taraftarlarından birine bir kısrak hediye etmesi nedeniyle suçlamışlardı. Bu yüzden Şebîb'in, taraftarları arasında çıkan huzursuzluklar sonucu öldürülmesi kuvvetle muhtemeldir. Necde b. Emîr el-Hanefî ve Katrî b. Fujâ'nın⁹⁶ başlarına gelenler bu görüşü desteklemektedir.

Şebîb'in ölümü, Süfriye hareketinde dönüm noktası teşkil etti. Taraftarları lider olarak el-Buteynî'yi seçti. Suk el-Ahvâz'ı ele geçirerek devlete karşı mücadele etmeyi sürdürdüler. Fakat içlerindeki coşku kalmamıştı. Süfyân b. el-Abrâd el-Kalbî ordusuyla el-Buteynî taraftarlarını takip etti. Savaş meydanında karşı karşıya geldiler. Çok sürmeden Süfriye teslim olmaları konusunda Süfyân'dan eman

⁹¹ Ensâb, fols. 47a (citing Ibn el-Kalbî) 49a (citing el-Haytam); Tab., II, pp. 895 (citing Ebû Miknâf), 915-916 (citing Ebû Miknâf), 941 (citing Ebû Miknâf), 975 (citing Ebû Miknâf), 976-977 (citing Ebû Miknâf; Kâmil, IV, p. 322; Sharh, IV, p. 277; Bidâya, IX, pp. 20 (citing Ibn el-Kalbî); 'Ibar, III, pp. 326.

⁹² Tab., II, pp. 941 (citing Ebû Miknâf); Kâmil, IV, p. 338; Mir'ât, VI, fol. 24b; Sharh, IV, pp. 260-261, 274-275; 'Ibar, III, pp. 334.

⁹³ Tab., II, p. 967 (citing 'Umar ibn Shabba).

⁹⁴ Ensâb, fols. 48 (citing el-Haytam), 50a (citing Ebû 'Ubaida); Tab., II, pp. 927-928 (citing 'Umar ibn Shabba), 967-969 (citing 'Umar ibn Shabba), 975 (citing Ebû Miknâf); Kâmil, IV, pp. 328, 333, 349; Mir'ât, VI, fol. 23b; Sharh, IV, pp. 252-254.

⁹⁵ Ensâb, fol. 49a.

⁹⁶ See pp. 174, 180.

istedi. el-Buteyn ise hayatını kurtarmak için kaçmak zorunda kaldı. Kısa sürede yakalandı ve el-Haccâc'ın⁹⁷ emriyle öldürüldü.

Peki bu hareket bu kadar uzun süre nasıl başarıyı sürdürmüştü? Şebîb'in gücünün doruğunda bin taraftardan daha fazlası yoktu. Normalde daha da az sayıda taraftar vardı. Bu küçük ordu çok daha güçlü ve büyük devlet ordularıyla gerek gerilla savaşı taktiği gerek bölgedeki Hıristiyanlardan aldıkları yardım sebebiyle mücadele edebilmişlerdi. Ancak el-Haccâc'ın tez canlılığı başarısızlığa bir sebeptir. el-Haccâc, düşmanının üzerine çok sayıda ordu göndermeyi düşünüyordu. Onun bu düşüncesi alışlagelmiş bir düşünceydi. Fakat gerilla taktiğiyle mücadele etme stratejisini değiştirmesi gerektiğini düşünmemişti. Suriye orduları gelene kadar asla Süfriya asla tersi durum yaşamamıştı.

el-Haccâc'a karşı bir başka isyan, Ümeyye hâkimiyetinde el-Haccâc'ın valisi olan Mutarrif b. el-Muğîra b. Şu'ba et-Takâfi'nin yönlendirdiği el-Medâ'in'den gelmişti. Tarihçiler bir hârici isyanı olup olmadığı konusunda kararsızlar; fakat kesinlikle Hâricilerle bağlantılıydı.

Bu isyanla ilgili bilgiyi Belâzurîli İbn el-Kalbî ve Tabarîli Ebû Miknâf'ın eserlerinden almaktayız. Ebû Miknâf'ın, Mutarrif'in nedimi ve dostu olan el-Nâdir b. Sâlih'in otoritesi üzerine vermiş olduğu detayların yanı sıra bu iki kaynak temelde aynı bilgileri vermiştir. Bu durum ya İbn Kalbî'nin Ebû Miknâf'ın kaynağını kullandığını ya da her ikisinin de aynı kaynağı kullandığı sonucunu verir.

Mutarrif ve iki kardeşi Hamza ile Urva dönemin eşrafları arasında iyi hallerinden ve temiz işlerinden dolayı nam salmışlardı. Bu sebeplerden ve el-Haccâc ile olan akrabalıklarından dolayı, el-Haccâc'ın iyiliğini görmüşlerdi: Mutarrif'i el-Madâ'in valisi, Hamza'yı Hamadân valisi ve Urva'yı Basra'da⁹⁸ kaldığı sırada Kufe'ye vekil tayin etti.

⁹⁷ Halife b. Hayyât, Tarîk, I, p. 355; Ensâb, fol. 49b (citing Medâ'ini).

⁹⁸ Ensâb, fol. 29b (citing İbn el-Kalbî); Tab., II, pp. 979-980 (citing Ebû Miknâf); Kâmil, IV, pp. 355; Mir'ât, VI, fol. 28a; 'Ibar, III, p. 340.

Bu sebeple Mutarriif, 77/696 yılında el-Madâ'in'i kontrol ederken el-Haccâc Hâricî Şebîb ile mücadele ediyordu. Şebîb, Satidma'dan Kufe'ye yürüdüğünde, Mutarriif el-Haccâc'a mektup yazıp onun ilerleyişi konusunda uyardı ve el-Madâ'in'i savunmak için destek istedi. el-Haccâc, Sabra b. 'Abdurrahmân b. Miknâf ve 'Abdullah b. Kunnâz komutasında 400 asker gönderdi. Bu sırada, Şebîb kampını⁹⁹ kurduğu yer olan Buhursir'e varmıştı. Şebîb'in ne kadar yakın olduğunu fark eden Mutarriif, el-Madâ'in'i Buhursir'e bağlayan köprüyü kesti. Diğer yandan, Şebîb'e mektup yazıp en güvendiği birkaç adamını göndermesini istedi. Amacı onların Kur'ân'dan ne kadar anladıklarını ve Şebîb'in öğretileri hakkında bilgi edinmekti.¹⁰⁰

Elimizdeki kaynaklar bu şaşkıncu isteğin Hâricilere karşı Mutarriif'in sempatisinden kaynaklandığına veya onların yanlış yaptıklarını gösterme niyetinde olduğuna dair herhangi bir şey söylemez. Şebîb, Mutarriif'le hem fikir olup gönderdiği elçiler Mutarriif'e bunun sebebinin Allah'ın kitabı ve Peygamberin sünneti olduğunu söylediler. Fay'ın sahiplenilmesine Hudûd'un göz ardı edilmesine ve zulmün yapılmasına karşı çıktılar.¹⁰¹ Mutarriif bütün bunları düşünüp onlara katılma konusunda hem fikir olmuştur; fakat halifenin Kureyşlilere özgü seçici makam olması gerektiği konusunda ısrar etmiştir. Kureyşlilerin halifeye bağlılıkları Arapların özgür bir şekilde sancakları¹⁰² altında toplanacaklarına inanıyordu. Bu nedenle, onun hem Kureyş halifesi konusundaki ısrarı hem de bir Arap hareketine yaptığı vurgu Hâricilerden soyutlanmasına neden oldu. Hâriciler ise, halifenin ailesi veya kabilesi göz ardı edilip en iyi kimse onun seçilmesi gerektiğini söylüyordu. Arap meblağ veya köle olup olmadığı onlar için önemli değildi; ancak Mutarriif'in Hâriciliğe gösterdiği ilgi onu yanına çekmek üzere Şebîb'i cesaretlendirdi. Bu yüzden adamlarından bazılarını Mutarriif'e gönderip Kureyşlilerin herhangi bir Arap'tan daha fazla halifeye bağlılık gösteremeyeceğini

⁹⁹ Tab., II, pp. 946-947 (citing Ebû Miknâf); Kâmil, IV, pp. 350-351.

¹⁰⁰ Ensâb, fol. 29b (citing Ibn el-Kalbî); Tab., II, pp. 981- 983 (citing Ebû Miknâf); Kâmil, IV, p. 352; Mir'ât, IV, fol. 28a; 'Ibar, III, p. 340.

¹⁰¹ Tab., II, pp. 984 (citing Ebû Miknâf).

¹⁰² Ensâb, fol. 29a (citing Ibn el-Kalbî); Tab., II, pp. 983-984 (citing Ebû Miknâf); Kâmil, IV, p. 351; Mir'ât, VI, fol. 28a; 'Ibar, III, pp. 340-341.

söyledi, fakat boşunaydı. Bu yüzden kendi aralarında dört gün süren müzakereler, her iki taraf içinde hiçbir sonuç çıkmadan bitti.

Sonunda el-Haccâc istemeyerek durumdan çıkar sağladı. Çünkü bu dört günlük müzakereler Kufe'ye giden ve 'Abdülmelik'in el-Haccâc'ın yardımına gönderdiği Suriyeli orduları engellemekten Şebîb'i alıyordu. Aynı zamanda Addâb b. Varka er-Rihâhî'nin Kirmân'dan¹⁰³ Kufe'ye gitmesi için zaman verdi. Addâb, Şebîb'e karşı el-Haccâc'ın¹⁰⁴ oluşturduğu orduyu kumanda edecekti.

Mutarrif kendini Şebîb ve el-Haccâc arasında buldu. Birinden saldırı diğerinden ceza gelecek korkusuyla el-Medâ'in'i terk edip el-Daskara'ya gitti. Orada adamları arasında göze çarpan kişilerden konsey oluşturdu ve ilk kez isyan niyetini belirtti. Hem el-Haccâc'ın hem de 'Abdülmelik'in görevlerinden alınmasını söyledi. Taraftarlarına, ya onunla gelmesi ya da şehri terk etme seçeneklerini sundu. Bazıları giderken birçoğu onunla kalıp Allah'ın kitabı peygamberin sünnetine göre bağlılıklarını dile getirdiler.¹⁰⁵ Kureyşli bir halifenin seçilmesi dogmasına şura ile karar verilmelidir. Onu yalnız bırakıp terk eden kişiler arasında Sabrâ b. 'Abdulrahmân b. Miknâf ve Suriye ordusu ile birlikte Şebîb'e¹⁰⁶ karşı savaşan 400 askeriyle birlikte 'Abdullah b. Kunnâz vardı.

el-Daskara'dan hareket eden Mutarrif, Subey b. 'Abdurrahmân el-Sa'dî'nin el-Haccâc adına valilik yaptığı Helvân'a gitti. el-Haccâc'ı kızdırmamak için Süveyd, Mutarrif'in üzerine küçük bir orduyla yürüdü. Ancak Süveyd muhtemelen Mutarrif'a karşı duyduğu sempatisinden dolayı savaşmak istemedi. Ondan gizlice Helvân'ı terk etmesini istedi. O da, kardeşi Hamza'nın valilik yaptığı Hamedân'a

¹⁰³ Ensâb, fol. 35b (citing Medâ'ini); Tab., II, p. 947 (citing Ebû Miknâf); Sharh, IV, p. 262; Kâmil, IV, p. 340-341.

¹⁰⁴ See p. 187.

¹⁰⁵ Ensâb, fol. 30a (citing Ibn el-Kalbî); Tab., II, pp. 988- 989 (citing Ebû Miknâf); Kâmil, IV, p. 351-352; Mir'ât, VI, fol. 28a; 'Ibar, III, p. 341.

¹⁰⁶ See p. 188.

gitti. Yolda Kürtler, Mutarrif'in önünü kesti. Fakat o, et-Tanya¹⁰⁷ civarında kürtleri bozguna uğrattı.

Mutarrif, Hameân'a yaklaştığında kardeşinden yardım talebinde bulundu. Kardeşi, ona katılmak istememesine rağmen para ve silah yardımında bulundu. Mutarrif, kardeşine zarar verememek için Hamedân'a girmeyip, onun yerine kampını kurduğu İsbehân'a gitti. O sıralarda taraflarının sayısı artmıştı. Zira el-Haccâc'ın politikasına karşı çıkan el-Rey ve birçok bölgelerden gelen insan ona katıldı. Sonuç olarak İsbehân Valisi el-Bârâ b. Kâbisâ, el-Haccâc'dan destek istemek üzere ona mektup yazdı. el-Haccâc, el-Rey Valisi Adî b. Vaddât'tan el-Bârâ'ya katılmasını emretti. Başka birçok destek kuvveti gönderdi. 6000 kişiye ulaşan ordu Adî b. Vaddât komutasına verildi. el-Haccâc, Hamedân'dan Hamza'yı çıkarmıştı. Zira kardeşine katılmamıştı. Hamedân'ın yeni valisi olarak Kays b. Sa'd el-İclî'yi seçmişti. Çünkü onun kabilesi Hamedân'da en güçlü kabileydi. Çok sürmeden iki ordu savaş meydanında karşı karşıya geldi. Zor bir çatışmadan sonra Mutarrif öldürülmüş ve taraftarları da dağıtılmıştı¹⁰⁸.

Bizim güvendiğimiz kaynaklar Mutarrif'in isyan sebebiyle ilgili farklı görüşler arz eder. Ebû Miknâf, hiçbir açıklama gereği duymadan¹⁰⁹ sebeplerini hemen hemen sessiz bir şekilde dile getirir. el-Heysâm b. Adî'ye¹¹⁰ göre Mutarrif, el-Münker'e (Ahlâkî Düşmanlık) karşı çıkıyordu. Hâricîler kadar ileri gitmiyordu. Belâzuri¹¹¹ ise Mutarrif'in görüşlerini değerlendirip bazılarının Mutarrif'in Hâricî doktrinine sahip olduğunu; ancak bunu yanlış bir bilgi olduğunu belirtmektedir. Mutarrif'in görüşleri İbn Aşâd ile isyan eden Kurrâ ile aynıydı. Aynı şekilde modern tarihçilerin görüşleri de değişmek-

¹⁰⁷ Ensâb, fol. 30a (citing Ibn el-Kalbî); Tab., II, pp. 989-991 (citing Ebû Miknâf); Kâmil, IV, p. 352; Mir'ât, VI, fol. 28a; 'Ibar, III, p. 341.

¹⁰⁸ Ensâb, fols. 30a-30b (citing Ibn el-Kalbî); Tab., II, pp. 992-1000 (citing Ebû Miknâf); Jamharat, p. 255; Kâmil, IV, p. 352-353; Mir'ât, VI, fols. 28-28b; 'Ibar, III, pp. 341-342.

¹⁰⁹ Ancak burada, Hâricî isyanı olmadığına ilişkin bazı ipuçları vardır. Tab., II, pp. 987, 992.

¹¹⁰ Ensâb, fol. 29a.

¹¹¹ Ensâb, fol. 30b.

tedir. Well¹¹², Şebîb'in taraftarı olarak kendini görürken, Von Vloten¹¹³ ise onun isyanının Ümeyye'ye karşı çıkan eşrafın hareketi olarak görüleceğini düşünmektedirler. Diğer yandan Wellhausen, Mutarrif ve onun görüşleri ile ilgili net bilgi vermez. Hâricilere meyilli olduğunu; fakat Şebîb'in askeri olmayı veya ona karşı savaşmayı reddettiğini dile getirir¹¹⁴. Ancak ne Mutarrif'in Şebîb ile kurduğu bağlantı ne de halife ve valilerinin adaletsizliklerine karşı saldırıları onu Hâricî yapar. Zira Hâricî mezhebi ahlâkî ve dinen ayıplanamaz her müslümanın halifelik seçimine aday olacağını şiddetle savunur. Hatta siyah bir köle olsa bile. Mutarrif sadece Kureyşlilere bağlılık göstermişti. Dahası ne Hâricîler ne de Mutarrif'in kendi taraftarları onu Hâricî sloganı attıklarını görmüştü. (*Lâ hükme illalillâh*) Bundan başka Mutarrif, özel bir dogmanın öğretilmesini sağlayan taraftar bırakmamıştı. Daha ziyade dindarların zulmünü reddetmek isteyen bir müslümandı. Bu açıdan Belâzurî'nin vermiş olduğu sebepler Kurrâ'nın¹¹⁵ sebepleri ile kesinlikle benzerlik göstermektedir. Mutarrif'in Şebîb ile olan ilişkisi onu kendi tarafına çekmek amaçlı olabilir. Çünkü her ikisi de mevcut rejime karşı çıkma konusunda hem fikirdir. Şebîb'in göze çarpan askeri başarısı Mutarrif'i onun desteğini almak üzere teşvik etmiş olabilir. Böyle bir şey gerçekleşmediğinde, onun kadar başarılı olamamış; isyanı yetersiz ve kısa süreli olmuştur.

Bu büyük olaylardan sonra 'Abdülmelik'in hükümdarlığı sırasında el-Cezîr, Yemâme, Bahreyn ve Basra'da arada sırada kısa süreli Hâricî olayları oldu. Şebîb'in isyanının bastırılması el-Cezîre bölgesinde olayların sonunu getirmede. Şebîb'in ölümünden hemen sonra Ebû Ziyâd el-Murâdî Cuha'da isyan çıkardı. el-Haccâc Babil ve el-Felluce Valisi el-Cerrâh b. 'Abdullâh el-Hâkimî komutasında 800 adamı üzerine gönderdi. Acımasız çatışmalardan sonra Ebû Ziyâd ve taraftarları katledildi¹¹⁶. Cuha'da bir başka Hâricî isyanı küçük

¹¹² Well, History of Islamic Peoples, p. 122, English translation by S. Kh. Bukhsh, Calcutta, 1914.

¹¹³ Op. Cit., pp. 26-27.

¹¹⁴ Die Religios Politischen Oppositionsparteien im alten Islam, p. 45.

¹¹⁵ See Chapter V, pp. 166-167.

¹¹⁶ Ensâb, fol. 50b (citing el-Haytam); Ya'kûbî, II, p. 328.

bir gurup taraftarıyla birlikte Hudba'da el-Tâ'i tarafından çıkarıldı. Fakat Saif b. Hânî Hâricî isyanlarını bastırmak amacıyla *Maslahası* ile birlikte orada konuşlanmış ve Hudba'yı ele geçirmiş onu da öldürmüştü¹¹⁷. Bir başka Hâricî isyanı Sâkin el-Şeybânî önderliğinde Dara'dan geldi. Fakat Muhammed b. Mervân'ın atlı birlikleri tarafından yakalandı. el-Haccâc'a teslim edildi ve öldürüldü¹¹⁸. Cezîre bölgesinde bir başka Hâricî isyanı yine Muhammed b. Mervân'ın birliklerinde yakalanan ve el-Haccâc'a¹¹⁹ teslim edilen Matar b. İbrân'ın Musul'daki isyanıydı. (Cezîre'de veya Suriye'de yakalanan Hâricîlerin tamamı "*Dâr-ı Hicre*" olarak bu yerleri kullanmasınlar diye el-Haccâc'a öldürülmek üzere teslim edildiler.) Son olarak Razân'da el-Haddâr el-Namri'nin isyanıydı. el-Namri köken olarak Hıristiyan'dı; fakat müslüman olmuştu ve daha sonrada Hâriciliğe geçmişti. Ölümü Saif b. Hânî'nin¹²⁰ ellerinden oldu.

Bir diğer küçük Hâricî isyanı da, Suk Hacar'daki el-Yemâme'de Benî Hanîfeli Ebû Harirâ'nın isyanıydı. O da buradaki insanlar tarafından öldürüldü¹²¹.

Merkezi yönetimden uzaklığı sebebiyle el-Bahreyn Hâricî isyanlarının da merkeziydi. 78/697 yılında el-Haccâc bir Azrâkî olan Katri b. el-Fuja ile savaşırken bir Hâricî isyanı el-Bahreyn'de meydana geldi. Bu isyanın önderi ve taraftarları 'Abdülkaysin kabilesindendi. Vali Muhammed b. Sâna el-Kitâbî yardım için el-Haccâc'a yalvardı. Fakat bu sırada el-Haccâc'ın yeteri kadar adamı yoktu. Çünkü Basra ve Kufe orduları el-Muhalleb ile birlikte Ezârikalara karşı savaşmaktaydılar. el-Haccâc bu yüzden halifeden el-Yemâme Valisi İbrahim b. Harabî'yi el-Bahreyn valisine yardım etmek üzere görevlendirilmesini istedi. İbrahim isyancıların üzerine gidip onları bozguna uğrattı ve el-Yemâme'ye¹²² geri döndü.

¹¹⁷ Ensâb, fol. 45a (citing Medâ'ini).

¹¹⁸ Ibid., fols 52b (citing Medâ'ini), 53a (citing el-Kalbî).

¹¹⁹ Ensâb, fol. 52a (citing el-Haytam). Bununla beraber Medâ'ini'ye göre, "Matar İsyânı", Sâlih b. Musarrih'ten önce gerçekleşmiştir. Ensâb, fol. 52a.

¹²⁰ Ensâb, fol. 51b.

¹²¹ Ibid., fol. 52a (citing el-Haytam).

¹²² Ibid., fols. 50b-51a (citing Medâ'ini).

Ertesi yıl 79/698 de el-Reyyân en-Nakrî Muhammed b. Sasâ el-Kilâbî'ye karşı isyan çıkardı. el-Reyyân'a, Ummân'dan gelen bir başka Hâricî isyancısı Maymûn katıldı. Muhammed b. Sasâ el-Bahreyn halkının el-Reyyân ve taraftarlarına karşı mücadele etmesi söylendi. Fakat 'Abdülkayis Hâricilere duyulan sempatiden dolayı isyancılarla mücadele etmeyi tercih etti. Ancak Muhammed Azdîlî, 'Abdullâh b. 'Abdülmelik el-Avdî komutasında bir orduyu el-Reyyân'a karşı gönderdi. Fakat bu ordu bozguna uğratıldı, el-Reyyân öldürüldü. Bu bozgunun utanan ve 'Abdülkayis'in düşmanlığından korkan Muhammed hayatını kurtarmak için el-Bahreyn'den ayrıldı. Ancak bu sırada el-Reyyân ile Maymûn arasında bir anlaşmazlık çıkmış olmalı; zira Maymûn, Muhammed'in el-Bahreyn'i terk etmesinden 40 gün sonra ayrılıp Ummân'a geri döndü. Bununla birlikte Muhammed bundan çıkar sağlamayıp düşmanları arasında çıkan anlaşmazlıktan faydalanmadı. Diğer yandan el-Haccâc bütün bu şaşkıncı olayları duyduğunda 12000 Suriyeli ile birlikte Yezîd b. Abî Kafşâ el-Saksakî'yi Muhammed'e yardım etmek üzere gönderdi. Ancak Muhammed ülkeyi çoktan terk etmişti. Yezîd ve ordusu savaş meydanında 1500 askeri olan el-Reyyân'la karşı karşıya geldi. el-Reyyân çok sayıda taraftarlarıyla birlikte öldürüldü. (80/699)¹²³. Yezîd el-Reyyân ve taraftarlarının cesetlerini çarmıha gerip kellerini el-Haccâc'a gönderdi. el-Haccâc, el-Bahreyn'in bir önceki valisini korkaklığı ve durumu idare edememesi sebebiyle hapse attı ve hapiste öldü.

el-Reyyân isyanından hemen sonra 'Abdülkayis'den Dâvûd b. Mihris de isyan çıkardı. O ve taraftarları, el-Bahreyn'in halkıyla birlikte el-Reyyân ve taraftarlarının cesetlerini toprağa verdiler. Ancak Dâvûd, el-Katif'i komuta merkezi yaptı ve el-Katif'in komiserliğinde gönderilen ilk ordunun kaçmasını sağladı. Dâvûd aynı zamanda Azdîlî 'Abdurrahmân b. el-Numân el-Avdî'yi bozguna uğrattı. Bu bozgun, el-Katif halkının Azdîlîlerle birlikte Dâvûd 'Abdülkayis'e karşı birlikte hareket etmelerine neden oldu. Bu birliktelik Dâvûd'u bozguna uğrattı Haricî taraftarlarıyla birlikte öldürülmesini sağla-

¹²³ Halîfe b. Hayyât, Tarîk, I, pp. 358, 360; Ensâb, fol. 51a (citing Medâ'ini).

di¹²⁴. Bu, el-Bahreyn'de 'Abdülkayis'den kaynaklanan daimi Hâricî isyanları, el-Haccâc'ın bazı liderlerini ölümle, hapisle¹²⁵ ve idamla cezalandırmasına neden olmuştur.

Basra'da Ebû Meb'ad el-Şannî adında 'Abdülkayis'dan olan birisi daha Harici bir isyan çıkardı. Ebû Meb'ad aslen el-Bahreynliydi ve konuşlandığı yer olarak Basra'nın kazalarından Mevku'yu seçmişti. Ancak çok sürmeden Basra valisi el-Hakem İbn Eyyûb orduları tarafından öldürüldü.¹²⁶ 'Abdülmelik'in yönetiminin son yılında bile Hâricî isyanı vardı (86/705). Zira bu yılda el-Bahreynli 'Abdülkayis'in bir başka adamı Dâvûd b. el-Numân, Basra'da Ebû Mamâd'ın olduğu Mevkû kazasında isyan çıkardı. Dâvûd 40 askeriyle Basra'ya geldi ve burada başka Hâricîler ona katıldı. Hâricîlerden destek alacağını bilerek isyanının merkezi olarak Mevkû'yu seçti. Basra'da el-Haccâc'ın vali yardımcısı el-Hakem b. Eyyûb, onun üzerine 'Abdülmelik b. el-Muhallab b. Ebî Sufrâ'yı gönderdi. Sert direnişe karşı koyduktan sonra, aralarında kız kardeşinin de olduğu Dâvûd ve askerleri öldürüldü. Bu 'Abdülmelik yönetimi sırasında çıkan en son Hâricî isyanıydı¹²⁷.

Bütün bu Hâricî savaşları ve Hâricî gruplarının isyanlarının tam tersine, ilk liderleri İbn İbâd'dan 'Abdülmelik'in ölümüne kadar halife ile dostça ilişkiler sürdüren İbâdî Hâricî grubunun tutumu da vardı. İbn İbâd'ın halefi Câbir b. Zayid sadece halife ile değil aynı zamanda Hâricîlere aşırı derecede düşman olan Irak Valisi el-Haccâc'la bile dosttu. Câbir'in, el-Haccâc'dan maaş aldığı söylenir.¹²⁸ Bu halife ile İbâdî liderleri arasındaki dostluğu sadece ku'üd (sakincilik)¹²⁹ açısından açıklamak yetmez. Çünkü Süfriyâ ka'adeler (oturanlar) arasındaydı. Yine de sürekli olarak 'Abdülmelik ile sa-

¹²⁴ Ensâb, fol. 51a (citing Medâ'ini).

¹²⁵ Ibid., fols. 51a-51b (citing Medâ'ini).

¹²⁶ Ensâb, fol. 50b (citing Medâ'ini); Ya'kûbî, II, pp. 328-329; Mu'jam, II, p. 688 (O, burada "Abû Sa'id" olarak isimlendirilir).

¹²⁷ Halife b. Hayyât, Tarîk, I, pp. 348 (O, 75 yılı yerine verir); Ensâb, fols. 52a-52b (citing Medâ'ini).

¹²⁸ Rubinacci, II, Califfo 'Abd el-Melik b. Mervân e gli Ibâditi, p. 105. AIUON, 1954; E.I.² (al-Ibâdiyya).

¹²⁹ E.I.², (al-Ibâdiyya).

vaştı. Fakat halife ile 'Abdullâh b. İbâd arasında geçen yazışmalardan bir başka açıklama olabilir. İbâdî kayıtları bize 'Abdullâh b. İbâd'dan 'Abdülmelik'e yazılan iki tavsiye mektubu sunar. Bu mektupların tarihi belli değildir; ancak ilk mektubun 67/686 yılından sonra yazıldığı çıkarılabilir. Çünkü mektupta Mus'ab b. el-Zübeyir tarafından el-Muhtâr'ın bozguna uğraması ile ilgili bilgi yer almaktadır.¹³⁰ Ancak yazışmaları 'Abdülmelik'in başlatmış olduğu açıktır; çünkü ilk mektup kesin olarak Sinân b. Aşim¹³¹ aracılığıyla halifeden giden bir mektuba İbn İbâd'ın cevabıdır¹³². Bundan hareketle, halifenin Necde b. Âmir'e gönderdiği mektubu göz önünde bulundurarak 'Abdülmelik'in Hâricîlerle baş etme yollarından biri bulunabilir: Rüşvet! Necde'ye el-Yemâme valiliği teklif edildiğinde İbâdî Hâricîlerinin liderlerine maaş önerildi. Necde rüşveti reddederken İbâdî lideri kabul etmiş görünüyor. Kaldı ki, el-Haccâc, Câbir'e maaş ödemektedir.

'Abdülmelik'in yaklaşımı çok zekiceydi. Rüşvet meselesi işe yaramamış olsa bile, yapılan yazışmalar şüpheleri arttırdığı için (Necde'nin durumunda olduğu gibi) liderleri ile taraftarları arasında bölünmeye sebep olmuştur. Aksi halde İbâdî liderlerinin durumunda başka Hâricî gruplarıyla Hâricîlik inancı arasında görüş ayrılıklarını derinleştirmiş, böylece halifeye karşı tek bir cephe oluşturmak için onların birleşmesini engellemiştir. 'Abdülmelik'in halefi bu siyasetten vazgeçmiş ve İbâdî inancı ona karşı kılıç kuşanmıştır.

'Abdülmelik'in yönetiminin son dönemindeki bütün muhalif hareketleri bastırmadaki başarısı, imparatorluğa yeni bir siyasi birlik verdi. Bu durum, İslâm imparatorluğunun yayılmasında oğlu el-Velid'in göze çarpar başarılarına somut bir temel oluşturdu.

¹³⁰ Siyar, p. 77; Barrâdî, pp. 156-157; Siyar al-'Umâniyya, pp. 445-455.

¹³¹ Rubinacci, op. Cit., p. 104, AIUON, 1954; E.I.², (al-Ibâdiyya).

¹³² Siyar, p. 77; Barrâdî, pp. 156-157; Siyar al-'Umâniyya, pp. 445-455.